

ДЕМЖУНА

У ТВОРЧОСТІ

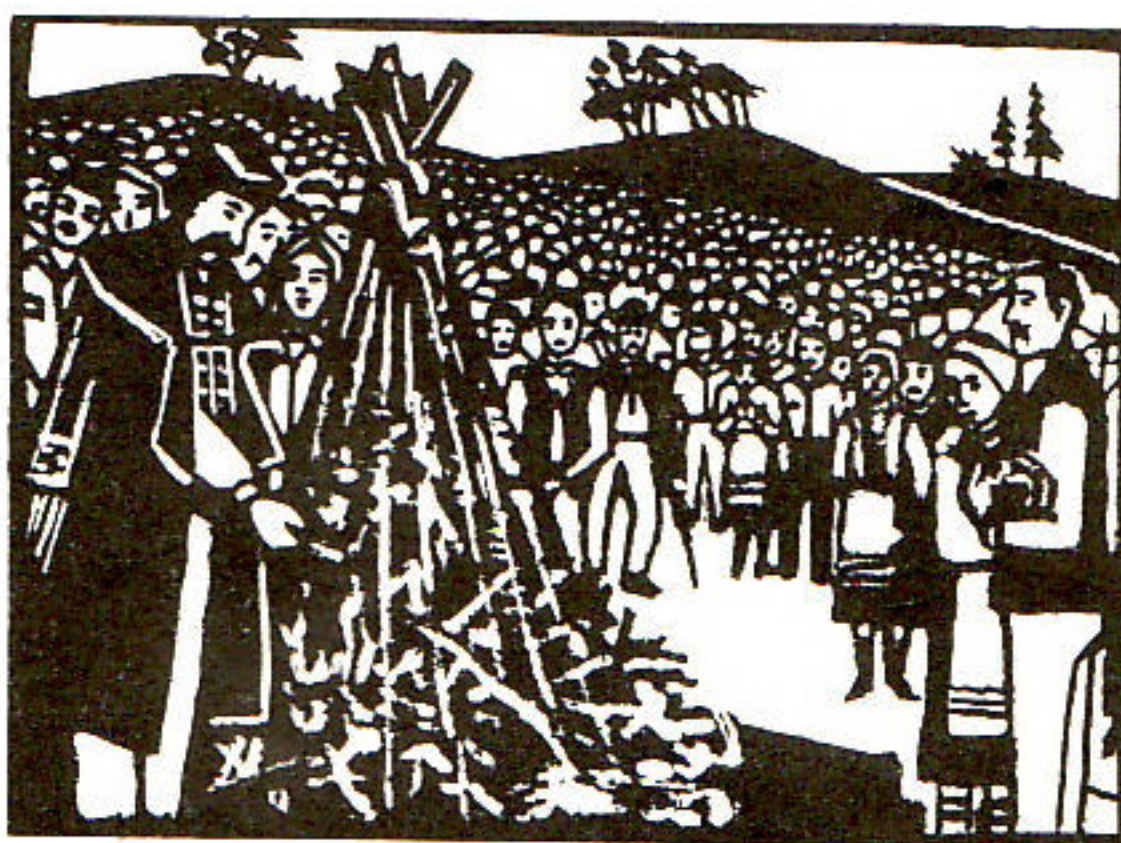
ВАСИЛЯ МАДЗЕЛЯНА

СЕМЕН МАДЗЕЛЯН

ЛЕМКІВЩИНА

У ТВОРЧОСТІ

ВАСИЛЯ МАДЗЕЛЯНА

ГРАВЮРИ

Львів
Видавництво
«КРАЙ»
1993

ББК 85.15 (4Укр)
М 23

Ця книжка — багатоілюстрований короткий нарис про Лемківщину, її історію, побут, традиції та звичаї. Автор гравюр — відомий у США художник — виходець з Лемківщини Василь Мадзелян. Автор текстової частини — брат митця, даючи пояснення до графіки, занотував спогади з дитячих років, що внесло до видання особливе тепло, надало йому живого забарвлення.

Упорядкування, вступна стаття

І. Красовського

М 4905000000—29
93

Без оголошення

© Семен Мадзелян, 1993
© Іван Красовський, упорядкування, вступна стаття, 1993

ISBN 5-7707-5369-2

Новий крок у розвитку мистецтва Західнолемківського краю

Лемківщина має свою славу історію. Тисячу років тому (992—993) край цей увійшов до складу Київської Русі — батьківщини наших предків. Відтоді в далеких горах став помітним розвиток науки, культури, мистецтва. Саме тут народилися і творили тепер уже нам невідомі автори шедеврів церковного живопису з Ванівки, Дальови, Тилича... Тут переписувалися давні церковнослов'янські книги. Тут росли славні борці за народне визволення Андрій Савка, Василь Баюс. Тут творили Іван Прислонецький, Володимир Хил'як, Богдан-Ігор Антонич, Григорій Гануляк.

Природа Лемківщини надихала талантом малярів Никифора Дровняка, Івана Русенка, скульпторів Івана Кавку, Михайла Орисика, Олексу Стецяка. З традиціями рідного краю пов'язана творчість сучасних українських митців Василя Одрехівського, братів Мирона і Юрія Амбіцьких, Івана Мердака, Андрія Сухорського. Любов до рідної Лемківщини, немов джерельце з життєдайною кришталево чистою водою, дає енергію, творчу наснагу лемкові, якого доля закинула в далеку Каліфорнію (США) Василеві Мадзеляну. На жаль, в Україні творчість нашого земляка була невідомою. Тепер ми знаємо з чияї вини це сталося.

Творчість земляка і мені донедавна не була знана, хоч, щоправда, з його братом Семеном познайомився в кінці 80-х в Польщі на лемківському фольклорно-етнографічному фестивалі «Ватра». Перебуваючи навесні 1992 р. в США, мав нагоду зустрітися з вихідцями Лемківщини, які проживають у м. Ватервлет, Н. Й. Серед них був і мій давній знайомий Семен Мадзелян. Тоді він розповів про брата, вельми здібного митця, а також подарував для нашого лемківського музею у Львові кілька братових гравюр на лемківську тематику. «Я скажу братові, і він вам відішле більше тридцяти...» — додав.

Справді, через кілька тижнів надійшла посылка. Тридцять три чудові гравюри розповідають про історію, побут, культуру лемків. Виникла ідея видати в Україні альбом мистецьких творів нашого земляка. Саме тут, у Львові, де проживає велика група лемків.

Братам Василеві і Семену Мадзелянам ідея ця сподобалась. Василь надіслав альбом фотографій своїх творів, Семен — пояснювальні тексти до тридцяти трьох братових гравюр на лемківську тематику. У листі Василь написав: «...Коли я жив молодим хлопцем на Лемківщині, зацікавився походженням земляків. На жаль, я нічого не зміг знайти з історії нашого лемківського племені. Традиційні розповіді старших людей села зводилися до того, що ми є русини-лемки. Деякі з людей інтерпретували поняття «русин» як «росіянин» (москаль), інші — як українець. Серед тих «інших» був мій сільський учитель Михайло Гуцалюк (батько знаного митця Любослава Гуцалюка), який утвердив в мені, що я є русин-українець. Мій батько (перебував під впливом старорусинів — І. К.) навіть не захотів записати мене в українську бурсу в Новому Санчі і казав, що не бажає, щоби йому я «за пецом Україну будував». А я все-таки опинився в згаданій бурсі, а згодом переїхав до Тернополя на Поділлі. Хоч навчався я в польській гімназії, вже на той час був переконаним українцем. Про історію лемків згодом, вже у США, довідався з «Люстрованої історії Лемківщини» Юліана Тарновича і останньо Ваших статей.

Коли малим хлопцем заходив до церкви, то в першу чергу захоплювався іконостасом, де все було гарно змальоване, глибокозмістовне. Потім я задумав відтворити у гравюрах історію і культуру лемків і назвав цикл праць «Лемківський іконостас». Закінчив опрацювання колекції в 1992 р., присвятивши її тисячоліттю приєднання Лемківщини князем Володимиром до Русі-України у 992 р.

Тому що я прожив на Лемківщині біля 12 років, то джерелом моїх дальших знань про рідний край став мій брат Семен, який своїм описом доповнив зміст дереворізів. Завершивши цикл, я подумав, що

добре би видати альбом гравюр разом з поясненнями брата як родинну пам'ятку... Ми це робимо не з особистих корисних мотивів, а хочемо в якійсь мірі допомогти нашим землякам краще пізнати себе і повернути на правдиву дорогу тих, що нас ділять і тих, що «замулюють» нашу правдиву історичну дійсність...» *

Василь Мадзелян народився 22 червня 1917 р. у Монсин, Пенсильванія, США. Коли йому минуло три роки його родина повернулася на Лемківщину в село Більцареву (Бінчарову), що у Новосанчівському воєводстві в Польщі. Там закінчив сільську школу і став учнем гімназії в Новому Санчі, а через три роки перевівся до гімназії імені Ю. Словацького в Тернополі. Після матури у 1937 р. повернувся на Лемківщину, але вже наступного року виїхав до Пенсильванії. Пробувши 20 років у війську, у 1961 р. вийшов на пенсію в чині майора американської армії. Під час військової служби закінчив Мериландський університет, отримавши диплом бакалавра. Студії продовжував у м. Сакраменто, Каліфорнія, здобувши у 1964 р. диплом магістра мистецтва та свідоцтво на право вчителювання. У 1964—1979 рр. викладав у середній школі рисунок, малювання: живопис (олія, акварель), графіку (гравюра, літографія, дереворит, лінорит), кераміку, скульптуру і фотографію. Як бачимо, профіль творчості різнобічний, багатограний. З 1979 р. живе і працює в Каліфорнії.

Мистецтвом В. Мадзелян цікавився усе своє свідоме життя. Спочатку малював вуглем вершників-козаків на стінах кухні в батьківській хаті, за що йому нерідко дорікала (звісно, без злості) мати. Все ж найбільш продуктивними роками у мистецтві були роки навчання в університеті та вчителювання.

Був учасником численних персональних і колективних виставок, більшість яких була влаштована в Північній Каліфорнії. За великі творчі здобутки неодноразово нагороджувався дипломами, пам'ятними сувенірами. Про його твори друкувалися схвальні

* З листа В. Мадзеляна від 1 лютого 1993 р.

рецензії. Василь Мадзелян бере активну участь у громадському житті, є членом кількох культурно-мистецьких організацій, виступає з лекціями на мистецькі теми, часто обирається членом мистецьких журі, постійно шукає нових форм у творчості, є справжнім новатором на художній ниві. Працює одночасно в різних жанрах. Вважає доцільним, щоб в його творах не ламалися основні закони мистецтва, правила композиції, технічні вимоги. Понад усе намагається аби його твори виростили з його власних емоцій, індивідуальних особливостей, настрою.

В. Мадзелян — тонкий живописець. Він майстер краєвиду, багатого колоритом, вишуканістю форм, філігранністю деталей. Пейзажі «Вільхи», «Руська ріка коло Донкин Мил», «Вечірній пейзаж» та інші нагадують краєвиди Лемківщини. Ряд полотен своєрідною яскравою гамою, формами чимось наближені до творів східних майстрів, зокрема Японії та Китаю. Прекрасно втілений задум у картинах «Спокій побережжя Сономи», «Каліфорнійське побережжя», в яких добре відчутні краса природи, простір. Сповнена ліризмом і теплом робота «Лемківський бача», місце якої в одному ряду з шедеврами всеслов'янського образотворчого мистецтва.

Цікаві керамічні кубки, вази, горіщики, розписані в стилі давньогрецької кераміки. Деякі вироби прикрашені українським геометричним орнаментом та іншими декоративними мотивами. І в цій галузі проявляє себе В. Мадзелян майстром найвищого класу.

Оригінальні витвори мистця у малій скульптурі, в основному вони представляють тваринний світ. Треба зазначити, що окремі композиції створені під впливом лемківських традицій круглого різьблення — це «Бізон» (камінь), «Бізон» (бронза), «Ведмежатко» (дерево).

Василь Мадзелян — неперевершений майстер графіки. Якщо у живописі велику увагу він приділяє деталям, що робить образ привабливішим і реалістичнішим, то у графіці уникає нагромадження деталей. Тут він йде шляхом вдалого узагальнення, виділяючи найголовніше, надає персонажам необхідної

життєвості, динамічності, психологічної правдивості і виразності.

Серед графічних творів лемківської тематики, які не увійшли до альбому, варто згадати глибокопсихологічний образ зажуреного чоловіка «...і що тепер?», образ хитрого «Сільського філософа», повні тонкої делікатності і динамічності «Птиці, квіти і бджоли», «Конячі пустоці» та ін.

До альбому включено цикл гравюр з лемківської тематики. Усі вони (33 роботи) поділяються на чотири тематичні розділи: 11 — історія лемків, 8 — господарські роботи, 4 — народні промисли, 10 — побут. Історичний розділ відкриває гравюра під символічною назвою «Прапрадідо». На фоні гір, лісів гордо стоїть струнка, поважна і непохитна постать предка в традиційній чугані, в образі вдало уособлена впевненість господаря гір в тому, що він з незапам'ятних часів є справжнім володарем народного багатства, автохтоном краю. Його очі світяться відвагою, справедливістю, гідністю. Він ніби просить прийдешні покоління: «Стійте непохитно в обороні наших рідних гір, не віддавайте їх у руки неприятеля». Вдало передає дух давньої історії Карпат гравюра «Святі Кирило і Мефодій». Перші християнські вчителі, які ще у IX ст. принесли нам слов'янську азбуку, християнську релігію східного грецького обряду, наділяють благословенством лемківську родину. В цьому творі підкреслено щире повагу мешканців західних Карпат до історії, релігії, науки.

На іншій гравюрі відтворена історична подія в Карпатах часів Київської Русі, коли державний кордон проходив по річці Попрад. Назва твору «Ту Попрад, а далі то юж ляхи», на якому пастух, показуючи на захід, пояснює щось княжам воїнам. У гравюрі, очевидно йдеться про похід київського князя Володимира у 992 р. в західні Карпати і присудження земель теперішньої Лемківщини до Київської Русі. Перебування в складі Русі позначилося економічним розквітом гірського краю, швидким розвитком освіти, культури, мистецтва, науки. Три з половиною століття перебували західні Карпати у складі Русі. Але у 1340 р.

нагрянуло горе. Землі ці загарбала Угорщина (південні схили) і Польща північні схили західних Карпат. Цій темі присвячена робота «Лядська навала 1340». Суворі воїни Речі Посполитої неприявні до мешканців західних Карпат. Повсюдно заведено паничину і селяни несуть тяжкий хрест з того часу. Доведені до відчаю люди почали підніматися на визвольну боротьбу, котру очолили народні месники-збійники, організовуючи в тяжкодоступних місцях загони, дружини. У роботі «Танець збійників біля собітки» автор вдало вловив характери народних визволителів. Особливого розмаху набрала боротьба під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Гравюра «З Богданом на ляхи» створена на підставі історичних фактів і свідчить про віковичну єдність лемків з усім українським народом. У 1651 р. лемківські селяни на чолі зі збійницьким отаманом Андрієм Савкою підняли повстання на допомогу Б. Хмельницькому.

Історичного 1848 р. паничина була скасована. Ця подія змальована у гравюрі «Хрест подяки з нагоди скасування паничини». Однак, подія ця не принесла селянам волі і полегшення, чого вони сподівалися. Вчорашні кріпаки не мали змоги викупити ґрунту і змушені були покидати рідні гори та подаватися на заробітки за океан. Про еміграцію розповідає гравюра з гумористичною назвою «За вельку мלאку». Лемко з жінкою стоять на палюбі пароплава і з жалем вдивляються в недосяжну далечину — у бік рідного краю.

Гравюра «Талергоф» розповідає про трагедію, яку пережили лемки під час Першої світової війни, коли австрійські жандарми взяли до талергофського концтабору понад три тисячі лемківських селян та інтелігенції. Понад 150 в'язнів загинуло.

Сповнені душевним болем дві наступні роботи, у яких відтворені події перших років після Другої світової війни. Це «Акція «Вісла» 1947 року» і «Явожно». На першій зображена група лемків, які знані солдатами та поліцією, прямують у невідоме завтра. Понад сто тисяч українців (лемків) західних Карпат польські власті насильно депортували на північно-західні землі

для швидкого і повного їх винародовлення. Непокірних жорстоко карали у концтаборі «Явожно». На гравюрі — за колючими дротами підвішений до стовпа вмирас один з наших земляків.

Окремі гравюри присвячені сільськогосподарським роботам на Лемківщині в різні пори року. Хочеться відзначити, насамперед, велику етнографічну вартість творів. Автор дуже добре орієнтується в особливостях сільськогосподарської техніки, засобів транспорту лемків. На гравюрі «Зима в Карпатах» зображений лемко-газда з хлопцем (мабуть, сином), що вивозять з лісу дерев'яну колоду. Автор правдиво зобразив ті характерні елементи, які відрізняють традиції лемків від традицій їх сусідів у ділянці транспорту, упряжі на коней, народного одягу.

На гравюрі «Весна» господар з сином орють ниву. Плуг тягнуть воли, запряжені у ярмо. Вдало показана форма комбінованого (залізо, дерево) саморобного плуга, колішині. Гравюра «Няньо косить» оспівує літо на Лемківщині — сінокоси, жнива. Автор достовірно відтворив форму знарядь кошення трави, зернових.

Дуже приємне враження справляє гравюра «Дай Боже». Після виснажливої праці у полі газда споживає обід, що його приготувала газдиня. Тут бачимо і польову колицю і знаряддя праці (граблі, тризубі дерев'яні вила), як також особливості літнього народного одягу газди і газдині. На аркуші «Осінь, осінь вже...» бачимо газду, що зрізає на грядці великі головки капусти, а господиня з сином складають їх на возі.

Домашні жіночі роботи змальовані у «Баба роблять масло», «Мама мелють зерно», «Дівча пере». Дуже тонко вловлена різниця в одязі найстаршої господині, молодиці і дівчини. Повністю відтворений інтер'єр, речі домашнього вжитку. Добре схоплена динамічність традиційних видів ручної жіночої праці.

Декілька гравюр присвячені народним промислам. Аркуш «Каменярі з Бортного» розповідає про народних умільців, які з пісковика виробляли мистецької вартості надгробки, жорняні і млинські камені, точила, навіть плитки для тротуарів. «Дідо роблять гонти»

дає уявлення про промисел обробки дерева. Автор вдало змалював давні знаряддя обробки деревини і процес праці. Про народних дротарів розповідає твір «Дротар з Білої Води». Тут задокументований дуже давній промисел лемків кількох найбільш західніх сіл — дротування розбитого посуду. Гравюра «Мазяр з Лося» розповідає про інше популярне серед лемків заняття. Селяни з Лоського біля Горлиць виробляли з нафтового сирівцю (ропи) мазь для возів і технічних машин. Свою продукцію розвозили на спеціальних возах майже по цілій Європі.

Кілька робіт присвячені побутові лемків, їх щоденному життю. Про родинні звичаї розповідають аркуші «Хрещення дитини», «Весілля», «Со святими упокой...» Автор вдало підкреслив єдність традиційних звичаїв лемків з подібними звичаями всього українського народу. Незаперечною цінністю творів є детальне відтворення особливостей святкового народного одягу лемків західної частини краю. Про славні лемківські храмові свята (кермаші), відпусти розповідає гравюра «На одпуст до Висови». Своєрідні традиційні сценки «Колядування», «Великдень». Вони є органічним доповненням до теми про народну обрядовість, що своїм корінням сягає ще дохристиянських часів.

Завершує серію гравюра «Лемківська ватра». Вже більше десяти разів збиралися тисячі лемків з усієї планети на фольклорно-етнографічний фестиваль, що організовується лемками в Польщі, спочатку в Бортному, а пізніше в Ждині біля Горлиць. На аркуші бачимо старосту «Ватри», який запалює вогнище — символ процвітання і згоди.

Мною подані занадто короткі пояснення до гравюр Василя Мадзеляна. Справа в тому, що більш детальним доповненням до сказаного є пояснювальні тексти брата митця Семена Мадзеляна.

Іван Красовський.

ІСТОРІЯ

ПРАПРАДІДО

Мало який лемківський рід (хоч такі і є) може похвалитися своїм довговічним генеалогічним деревом на підставі якогось архівного документу, бо хто ж мав подбати про те. Ми вже перед віками втратили свою державність разом з занепадом Київської, а потім Галицької Русі. Непевно поодинокі наші прапращаді були боярами, але в переважній масі були то звичайні смерди, які природним правом відходили у вічність простими, неписьменними. Але це не мало значення в їхній національній свідомості, що її з великою посвятою передавали усно з роду в рід довгі віки. Найбільшим скарбом, який ми одідичили по своїх предках, є рідна мова і традиції як найбільш переконливий «документ» приналежності лемківського племені до Київської Русі, або інакше — до великого українського народу. Кожен з нас має право уявляти свого прапращада як гордого руського боярина і законного власника рідного нам села на Лемківщині. Як хтось хоче, може уявляти його як вільну людину з отарою овець на карпатській полонині в патріаршій чугані. Такі лемківські роди, як Галайди з Завадки, Билиці з Тиляви, Репели з Більцареви, Руснаки з Береста, Кузьмяки з Перунки і багато інших можуть бути горді зі своїх козацьких прізвищ, які за переказами наших дідів походять від нащадків запорізьких козаків, що залишилися жити в наших селах після походу з королем Собеським на Відень. Наші діди і прадіди то не лише воїни, бачі, але й драматурги лемківських весіль, хрестин, ксрмашів чи Русаль. То поети і композитори численних лемківських співанок, то будівничі не лише дерев'яних хиж, але й прекрасних сакральних споруд, які до сьогодні дивують науковий світ.

З нашої новітньої історії маємо таких славних лемків як семен Трохановський з Більцаревої, що був послом до австрійського парламенту, відомий письменник Володимир Хиляк (Єронім Анонім) автор повістей «Шибеничний верх», «Руська доля» ін., великий співець Лемківщини — поет Богдан-Ігор Антонич, народний поет і маляр Іван Русенко з Красної, Яків Дудра з Лосього — народний поет, Никифор Дровняк — світової слави маляр-примітивіст і багато інших наших дідів і прадідів вписалися золотими буквами до великої, хоч і трагічної, історії України. Цілий розпорошений лемківський рід є гордий, що має славних предків.

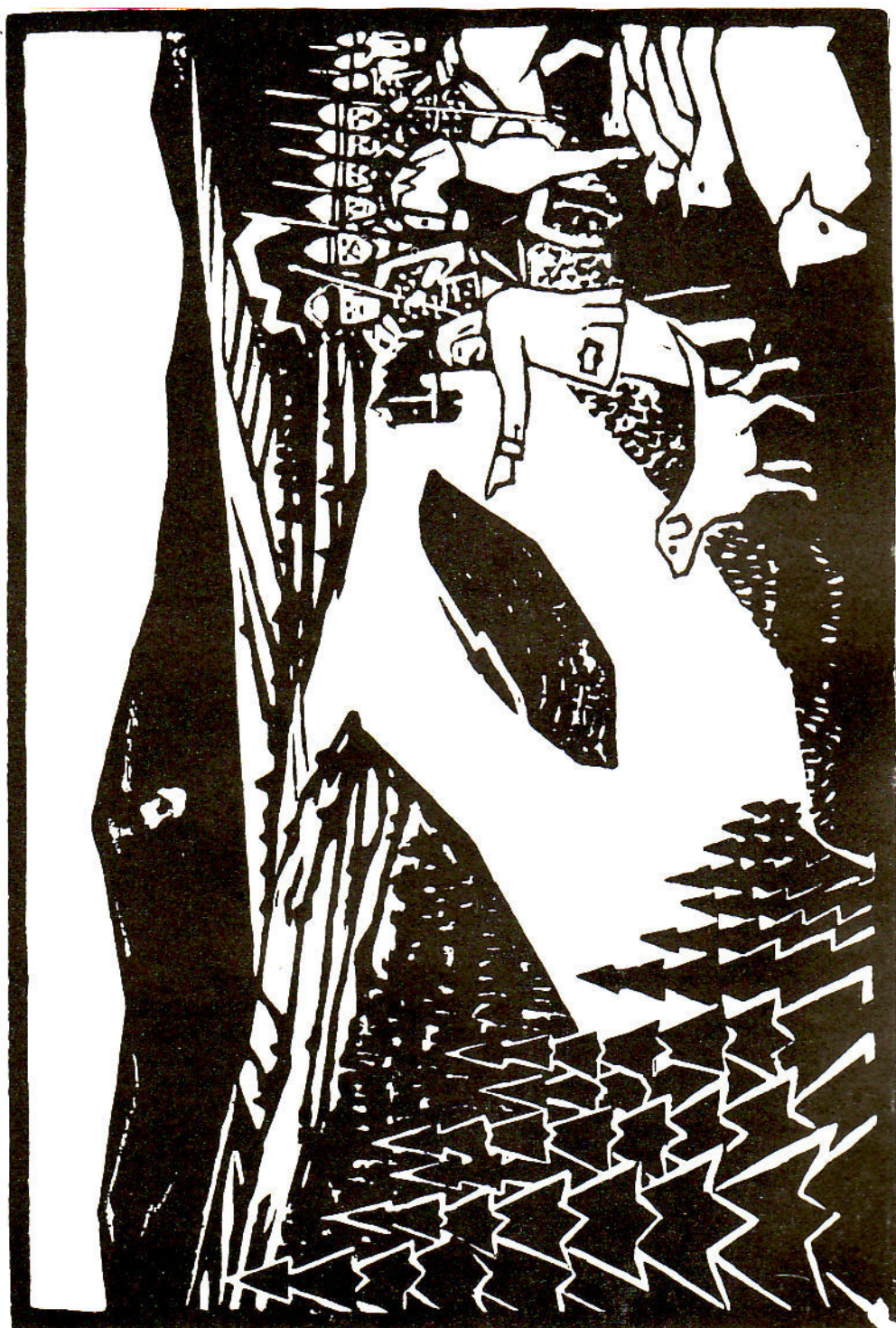
СВЯТІ КИРИЛО І МЕФОДІЙ

Немає найменшого сумніву, що Лемківщина у давнину належала до Великої Моравської держави, північні кордони якої сягали аж поза Тарнів і Краків. Як густо на той час були заселені Карпати, відповісти важко. Але певним є те, що жила тут сильна східнослов'янська спільнота, яка під впливом місійної праці двох святих-братів із Солуні Кирила та Мефодія зуміла зректися поганства і прийняти цивілізоване християнство. До сьогодні гора біля Устя Руського зветься Ротунда, що говорить про давнину. Так називали ранньохристиянські святині (церкви) східного візантійського обряду. Про таку округлу кам'яну церкву зберігся у селі Більцарова біля Горлиць давній народний переказ: «На Гробисках, там де гнеска с рілля Куземчаківка стояла перша церков в нашім селі. Мурована з каменю і цавком округла, як стожок вівса. Людям хтоди жило ся барз добрі і в тій доброті барз грішили. Не перестерігав законів Божих і сам священник і зато Господ Бог покарав їх страшні. На сам Великден в часі одправи, коли церква була повна люди, передчасно задзвонили самі дзвони і церков з людми запала ся глибоко під землю...»

Сьогодні там дуже нерівне, з глибокими ярами пасовисько. Хто не вірить у цю легенду, нехай на Великдень по півночі піде на Гробисько, ляже в найглибшій ямі і притулить ліве вухо до землі та лежить так до сходу сонця. Напевно почує голос давніх великодніх дзвонів. Скільки у тій легенді правди, а скільки вигадки, важко сказати. Може в цьому місці стояла саме така церква і її могли дощенту знищити татари. Довгі віки перетворили правду на міф.

Солунські брати Кирило і Мефодій посідають почесне місце в лемківських храмах. У кожній церкві ставилися образи з їх зображенням. Священники часто у проповідях повчали вірних про їх святу християнську місію, що відбувалася в Західних Карпатах на 100 років раніше прийняття християнства на Русі.

Лемки завжди були горді з того, що належать до східного візантійського обряду, до болю любили рідні Карпати, які захистили їх перед натиском латинізації і залишилися вірними двом святителям Кирилу і Мефодію.

А ТАМ ЮЖ ЛЯХИ

Від самих початків християнства поляки належали до західного світу, а русини (лемки) тяжіли до візантійського Сходу. Різниця двох культур була настільки очевидна, що протягом довгих віків не виникали найменші сумніви. Поляки називали нас «русинами» (термін «лемки» походить з XIX ст.), а ми їх поляками, або ляхами (давня національна назва). Граничні лемківські села, суцільно руські, показуючи на захід говорили «а там юж ляхи». Так само поляки, показуючи на схід, твердили, що «там юж русіні». Як східна, так і західна Лемківщина від княжих часів була цілковито руська. Про це свідчили назви сіл: Ропиця Руська, Білянка, Більцарева, Богуша, Королева Руська.

За хребтом Криницької Яворини протікає знана річка Попрад, що вважалася межею між двома народами. Довгий час Попрад був границею між Руссю і Польщею. Ось народний переказ, записаний з уст старого лемка: «Давним-давно, ищи за панування Київського князя Горлиці, Грибів, Новий Санч і околични села були руські... Остатним форпостом Київської Руси на заході був Чорштин під Татрами...»

У 992 р. Лемківщина прилучена до Київської Русі. Цей історичний акт сприяв розвиткові науки і культури в Західних Карпатах.

ЛЯДСЬКА НАВАЛА

Під польським пануванням лемки опинилися 1340 р. За часів Київської Русі Лемківщина була найдавнішим західним форпостом могутньої східнослов'янської держави. До 1340 р. перебувала у складі Галицько-Волинського князівства. Того ж року польський король Казимир Великий зайняв цілу Галичину і так звані Червенські Города. Це була перша «лядська навала» на наші руські землі. Згодом поляки завоювали територію аж до Чорного моря. Польські магнати за короткий час відібрали всі вольності українцям, спалювали найбільші святині наших предків.

При своїй, колись могутній нації, залишився тільки поневолений народ і його духовні пастирі, яких панство трактувало не інакше як «хамів». За рахунок грабування селян польські пани постійно бенкетували, полювали, розважались. Окрім них Україну плюндрували татари, палили міста і села, забирали людей у ясири. І хоч згодом виникла Запорізька Січ, селяни не позбулися свого ярма.

Як здобувати волю показав українцям їх гетьман Богдан Хмельницький.

З БОГДАНОМ НА ЛЯХІВ

Поодинокі польські шовіністи дуже вороже ставляться до українського народу за давні «гріхи» наших предків. Докоряють нам за гайдамаччину, бульбівщину, хмельниччину. А прецінь Залізняк, Гонта, Кривоніс, Бульба і Хмельницький не прийшли зненацька і підступно на корінні польські землі «різати ляхів», а робили це на своїй рідній землі, доведені до відчаю польськими панами. Напевно не було би й Умані, якби польські пани та євреї не відібрали українцям ключів від храмів. Такого приниження і ганьби в жодній іншій країні не зазнав християнський люд, щоби пан Зельман вирішував, чи дозволити українському кріпакові в неділю помолитися, чи на широких ланах рідної землі і у святий день підставляти спину під батіг панського економа. Не було би хмельниччини, якби польські пани поводитися з українцями як з людьми і не трактували їх як «хамів» і «смердючого бидла».

У такому світі жив і Богдан Хмельницький, пізніший гетьман війська запорізького. Бачучи страшну кривду свого народу, постановив визволити рідний край від поневолювачів. Жоден полководець не буде розчулюватися над смертельним ворогом, це ж стосується й Богдана, хоч далеко не за всі кривди свого народу він міг помститися. Хмельницький — національний герой нашого народу, він є символом волі, до якої прагне всякий поневолений люд. І кожна окупація, якою б не була скорше чи пізніше мусить закінчитися на користь поневолених.

З Богданом на ляхи пішли і лемківські збійники під проводом Василя Чепця з Грибова, Баюса, Андрія Савки. Андрій Савка разом з польським повстанцем Косткою Наперським підняли великі маси селян обох схилів Західних Карпат на повстання проти польської шляхти. І лише поразка війська Хмельницького під Берестечком допомогла шляхті розправитися з повсталим селянством.

ЗБІЙНИКИ НА «СОБІТЦІ»

Дуже шанованим було на Лемківщині літнє свято «Собітка», що припадало на ніч перед християнським святом Різдва Івана Хрестителя. В народі збереглася давня назва свята Івана Купала. Купальської ночі молодь повсюдно палила великі вогнища, звані собітками на честь давньослов'янського божества вогню, блискавки і грому Перуна. Назва собітка напевно походить від назви гори Сабат в Німеччині, на якій в давнину палили жертвні вогні. Сільська молодь цілу ніч бавилася біля вогнища, затіваючи різні ігри, співаючи, танцюючи. Існувало повір'я, що в Купальську ніч цвіте папороть і хто знайде цю квітку стане дуже багатим, бо знайде сховані скарби. Також вірили, що в Купальську ніч сходяться на зборища різні відьми, чарівниці (босорки).

Свято «Собітку» завжди пишню обходили народні месники — збійники. В далеских лісах вони палили великі вогнища — «собітки», цілу ніч співали, виконували збійницькі танці, придумували різні забави. Нерідко замість собітки підпалювали фільварок найбільш ненависного поміщика. На Лемківщині свято «Собітки» збереглося до Другої світової війни і виселення лемків з рідних земель.

ХРЕСТ ПОДЯКИ ЗА СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ

Люди сьогодні дуже мало знають, що значить бути кріпаком. В польській літературі є грубі томи, написані на тему кріпацтва, але в них польського феодала змальовано як великого благодійника і опікуна своїх кріпаків. Такий літературний образ створили пізніше внуки тих же феодалів і їм проти своїх дідів не випадало інакше писати. То цілком природно. Бідному і майже неписьменному селянинові було не до пера, щоби як очевидцю записати всі події для майбутніх поколінь. На Лемківщині збереглися усні перекази про долю русина у панщизні часи. Якщо з польських кріпаків ніхто не знущався за їх національність і релігійні переконання, то русини потерпали за це найбільше. Не випадково на Лемківщині чи не найдовше побувала сумна пісня про Зельмана, якому треба було низько кланятися і цілувати руки, щоби дозволив молитися в неділю в церкві. Збереглися в Карпатах перекази про розбещену польську шляхту, яка в своїх оргіях не мала меж.

Тому не дивно, що з нагоди скасування у 1848 р. цесаревою Марією Терезою кріпацтва, найбільше тішилися карпатські русини-лемки. Люди плакали з радості, в церквах дзвонили дзвони, відправлялися подячні Богослужіння. При церквах, на роздоріжжях і перехрестях, на узгір'ях і в горах ставилися «Хрести подяки». Щоправда деякі лемківські села належали королеві і в цих селах люди менше терпіли від панського гніту.

До наших днів майже не збереглися «Хрести подяки». Зроблені з дерева вони були знищені часом. Про ті часи є у лемків певний літературний доробок. Найбільш знані твори Володимира Хиляка з села Верхомля коло Криниці. Відомий його твір «Шибеничний верх», у якому всебічно, гарною мовою описана доля лемків під пануванням поляків.

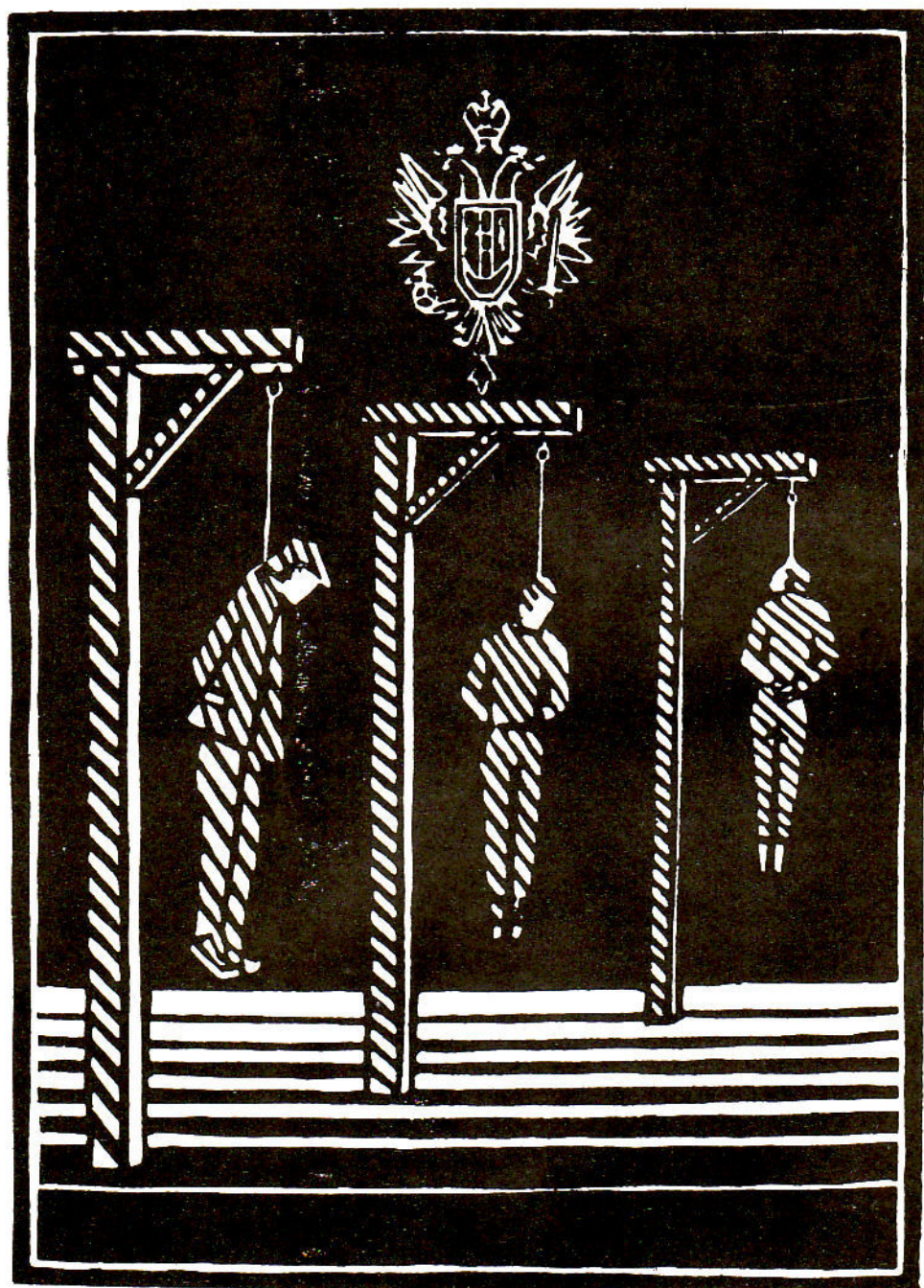

ЗА ВЕЛЬКУ МЛАКУ

Сьогодні лише можна уявити собі першого лемківського емігранта, який не мав найменшого поняття про Новий світ, про долю, яка чекає його десь там за океаном, що його хтось пізніше жартівливо назвав «вельком млаком». Напевно першим емігрантом був лемко (був це Юрко Кашицький з Нової Веси, що емігрував до США у 1871 р. — І.К.), який не йшов «світ за очі» з цікавості побачити невідому екзотику, а людина, котра не мала свого місця в густозаселених Карпатах.

Не маючи іншого виходу, як лиш трапилася нагода емігрувати, лемко брав на себе великий ризик — жити, або ні. Прощався з родиною, рідним гірським селом і з малим вузликом пінязи в кишені та великим мішком на плечах, віддавався до рук незнайомого агента, який з того моменту мав стати його тимчасовим опікуном. Через такі європейські порти, як Трієст, Гамбург, Бремен вели морські шляхи до нью-йорської «Касигарди», а звідти до різних міст на сході Америки. Можна собі уявити тодішнього карпатського русина, який ніколи не бачив навіть малого озера, що стоїть на мізерній ґлибі в безмежних водах бурхливого океану. Що діялося в його заобонній душі?

Про що думав лемко, який вперше побачив величезну палаючу домну чи глибоко під землею пенсильванські «майни» (шахти)? Тут у гуркоті сталевих потвор, в ритмічному шумі гранітної опоки народилася лемківська емігрантська пісня «Буд здрава, землеце», «Понад море», «Мої мамця дома», «Добрі в Гамериці», «Як см ишов з Гамерики» та ін. Лемки, фактично, не мали світової слави композиторів (щоправда Д. Бортнянський походив з лемківського роду, але він творив на далекій чужині тому його твори не мають нічого спільного з пісенною культурою лемків), письменників, поетів такої величини, як Т. Шевченко, І. Франко. Але все ж зробили від себе для загальноукраїнської культури великий вклад, про що, маємо надію, не забуде вільна Україна. Лемківські емігрантські пісні, поезія і проза народжувалися у понурій час безробіття, як відчуття власного безсилля перед могутнім чужинським елементом, що у всякий спосіб використовував лемка, щоби його коштом розбагатіти.

ТАЛЕРГОФ

Про Талергоф, Грац та інші концентраційні табори часів Першої світової війни написано чимало. Коли австро-угорські війська при допомозі Німеччини відтіснили росіян знову за Збруч, розпочався нечуваний терор по відношенні до т. зв. русофілів, які нібито спричинилися до невдач австрійської армії в початковій фазі війни.*

Австрійські власті оголосили, що за видачу кожного «шпіона» платитимуть по 300 корон. Знайшлися охочі до таких зарібків, через них знищено багато невинних людей. Жертв вішали на шибеницях у найлюдніших місцях, на придорожніх деревах. Австрійці, мадяри, поляки, євреї не дуже вникали в значення слів «росіянин», «руський», «русин». Але до традиції спричинялися і деякі наші люди.

Було і таке, що у чисто польському середовищі за 300 корон видавали на страту рідного брата. Досить було провокатору показати пальцем на «руського шпіона» і доля людини була вирішена. Вердикт виносила австрійська старшина: одного — повісити, другому видати юдині гроші.

У початковій фазі війни два роки не діяв парламент у Відні. Відкрив його молодий цісар Карл і аж тоді правда про сваволю австро-угорської жандармерії стала загальновідомою. Це лиш одна пекельна блискавка імперського терору, хоч з історії знаємо, що не кращими були всі інші диктатури в світі. Віками доля лемків вирішувалася в рамках різних імперій.

У міжвоєнних роках у багатьох лемківських селах поставлено пам'яткові хрести жертвам Талергофу. Сьогодні «Талергофський хрест» можна побачити в Зиндрановій в музею Федора Гоча, знайдений ним на руїнах Лемківщини.

* Фактично, на початку Першої світової війни керівники москвофільської партії створили в Києві «Вспомогательный комитет российской армии». Цей комітет випустив під грифом «Секретно. Исключительно для офицеров русской армии» спеціальну брошуру-путівник «Современная Галиция. Политическое и экономическое ее состояние» з адресами москвофільських установ, їх керівників, на кого б могли покладатися російські війська. Така брошура потрапила до рук австрійської жандармерії (очевидно від полоненого офіцера) і це стало приводом до репресій. Із Східної Галичини вивезено до Талергофу понад 5 тис. осіб, з Лемківщини — 3 тис. (Примітка упорядника).

АКЦІЯ «ВІСЛА»

Той страшний криптонім Людового війська Польського, а особливо його відділи КБВ (Korpus Bezpieczeństwa Wniesznego) навіки прокліяла західна жменька українського народу, яка в силу Ялтинської угоди опинилася в межах тодішньої Людової Польщі.

Усі європейські народи, змучені п'ятилітньою війною, тішилися вистражданим миром. Відбудовували рідні міста і села, верталися з чужих світів у рідні оселі.

Не меншу надію на краще майбутнє шлекали і лемки, які разом з польським народом винесли на своїх плечах весь тягар воєнного лихоліття. Коли був проголошений кінець війни, то в усіх лемківських церквах дзвонили утілілі дзвони, правилися богослужіння. Весна 45-го була найкращою в історії краю.

На жаль, ця радість виявилася дуже короткою. На Лемківщину хлинула юрба советських пропагандистів («делегатів»), які різними способами змусили більшу частину лемків переселитися на зруйновану Радянську Україну. Але це не задовільнило ні советської, ні польської влади. Тодішній режим Польщі застосовував щодо українського населення найнігідніший метод знищення. Польські бандити безбожно тероризували населення, грабували, знущалися з людей, вбивали безборонних вдень і вночі. І так тривало від 1944 по 1947 р. Апогеем стала сумнозвісна акція «Вісла». З весни 1947 р. решту лемків насильно вигнано з їх прадідівських земель і розпорошено на північно-західних землях Польщі з метою швидкої асиміляції. А весь цивілізований світ мовчав, ніхто не обурився, не заступився. Багато лемків безвинно загинули в концтаборі в Явожно.

«Лемку, брате рідний, кед жиєш ици в декотрім кутку нашої планети, кед ици цавком не скаменію ті серце, а був се свідком тамтих страшних років, ониши тото в Пам'ятковій книзі, змалюй в лемківській іконі, оповіч своїм і чужим внукам, сусідам, бо то твій святий обов'язок пред твоїм великим українським народом». (Семен Мадзелян).

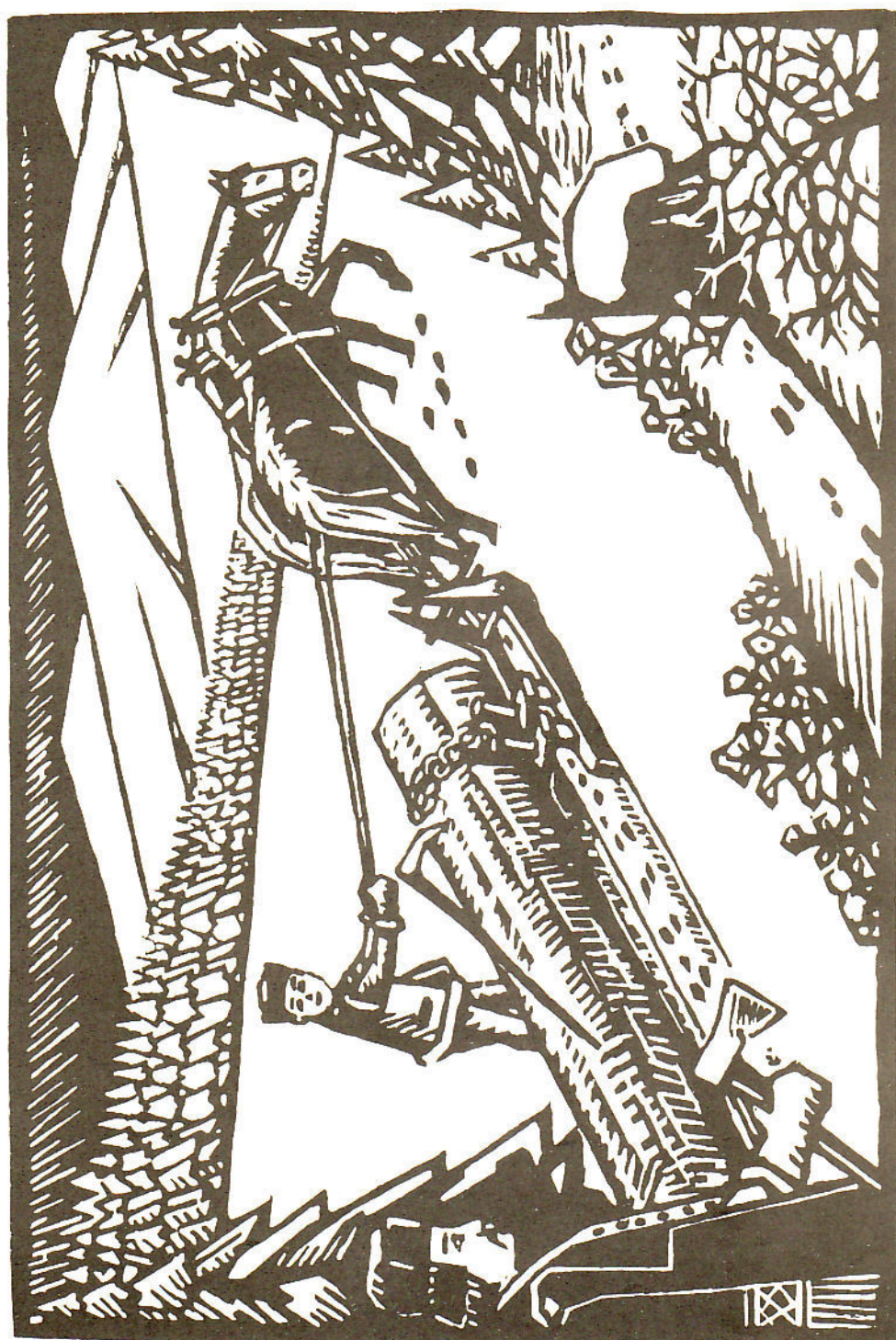
ЯВОЖНО

Між Краковом і Катовицями є невелике промислове містечко Явожно, про яке звичайний мешканець Польщі ніколи нічого особливого не чув. Злої слави зажило воно під час німецької окупації, як філія Освенціма. На фоні пекельного Освенціма про нього не згадували. Після війни освенцімський табір смерті перетворено на музей пам'яті жертв найжорстокішого режиму. Так і повинно бути, щоб світ не забув про злочини проти людства і ніколи не допустив до них. Наївні люди повірили, що нелюдська диктатура відійшла назавжди і більше ніколи щось подібне не повториться. Але на зміну одному режиму прийшов другий, що майже ні в чому не відрізнявся. Комуністична диктатура залишила філію смерті в Явожно для своїх потреб. З початком встановлення т. зв. влади людової тут ув'язнювали воєнних злочинців, але дуже скоро більшість становили українці, яких арештовували з будь-якого приводу. Перші повоєнні роки для українців в Польщі були значно страшнішими, ніж німецька окупація, бо вивільнений польський шовінізм всю свою дикість спрямував на знищення всього українського. Озброєні бандитські ватаги грабували села, тероризували і били безборонних людей. У всі ці беззаконня не втручався уряд, мовчав закон. У квітні 1947 р. на ринку в Грибові поляк Міколайчик показав пальцем працівникам органів безпеки на Ярослава Трохановського і Володимира Хом'яка з Білцареви, яких відразу ж арештували і вивезли до Явожно. 1 липня цього ж року як селяни з Білцаревої вже були загнані в переселенські вагони в Грибові заарештовано Нестора Хом'яка, Ореста Куземчака, Ярослава Куземчака, Данька Гальковича і Денизія Даляка. Їх усіх невинно іноїли в Явожно до січня 1948 р., тільки О. Куземчака звільнили після двох місяців ув'язнення. Всі вони втратили здоров'я, передчасно помирали.

В довгі повоєнні роки Явожно було оповите страшною таємницею, але багато очевидців вже відійшло в засвіти і вже ніколи не зможе свідчити проти своїх катів. Треба було довгих років щоб українці заговорили на повний голос не лише про Мордовію і Сибір, але й про маловідоме в світі Явожно. А саме тут до в'язнів ставилися по-звірськи, застосовували середньовічні тортури. Цього навіть не

можна назвати помстою, бо не було тут винних. Була тільки дика, садистська пенависть до українського народу, який не хотів бути рабом на своїй землі. Значний відсоток серед ув'язнених становили лемки, чим заслужили собі в народі на вічну пам'ять.

СІЛЬСЬКОГОСПО-
ДАРСЬКІ
РОБОТИ РОКУ

ЗИМА В КАРПАТАХ

Зима в Карпатах мала свого покровителя — святого Михаїла. І хоч за старим стилем його свято припадає на 8 листопада, лемківське село на той час мало бути готове до зими. Дуже доброю ознакою було те, якщо того дня випав перший сніг. Це мало означати вчасну і погідну весну. Не дивно, що святий Михаїл у численних парохіях був патроном церков і його свято ставало початком гучних гостин — керманів. У тім часі справляли найбільше весіль, бо і комори були повні всякого добра і завершені польові роботи. Селяни в стодолах вже обмолочували зерно, пряли льон і коноплю, в ступах товкли сім'я на пахучу олію. Від Різдва Христового і до Богоявлення не можна було виконувати тяжких праць. Аж у два тижні по Йордані, коли вся освячена вода спливла до моря, можна було вивозити з подвір'я гній на поле.

Якщо хтось у селі задумував будувати хату, то сусіди і родина допомагали зрізувати смереки чи ялиці і звозити дерево з лісу.

Протягом першої половини зими жінки та дівчата пряли льон, сходилися на вечірки. Парубки по кутах грали в карти, бавилися в «дунака»^{*}. Найстарші селяни розповідали про свої життєві пригоди, про різні «страхи» і духів. У ніч перед Різдом хлопці ламали дівчатам кужелі, а дівчата запрошували парубків на гостину «ламанчик» на після свят.

Взимі газди стругали гонти, тесали деталі для возів і саней. Сьогодні маємо лише спомини про життя наших дідів. І хоч повернути колесо історії неможливо, ми повинні пам'ятати і шанувати традиції предків.

* Народна гра. Один учасник сидів на стільчику, другий ставав перед ним навколішки. Перший закривав долонями очі другого. Інший учасник вдарив того, що навколішках, по задку і вдарений мав відгадати «винного». Якщо вгадував — на коліна ставав «винний» і гра продовжувалася. (Примітка упорядника).

ВЕСНА В КАРПАТАХ, АБО ЛЕМКІВСЬКА ЯР

Весна в Карпатах практично розпочинається від часу, як подує полудневий теплий вітер, що швидко розтоплює сніг. Потоки каламутної води, спливаючи з гір, нерідко руйнували верхній шар плідної землі. Тому селяни заздалегідь прокопували снігові затори. Заки обсохла рілля господарі ремонтували вози, плуги, борони. За народним звичаєм від «Федоровиці» (перший день Великоднього посту) господарі, господині вставали на годину раніше, лише дівчата безжурно починали весняні забави. У погідні дні дівчата і парубки впорядковували подвір'я, грядки, спалювали сухе сміття і не потрібний мотлох. На полях збирали каміння і зносили його на межу, на луках розгортали купи кретовиння, щоби вони не перешкоджали пізнішє сінокосам.

Найбільш урочистим був перший день орання. Старша господиня скроплювала йорданською водою господаря, волів чи коней, плуг, обкурювала весь реманент димом паленого освяченого зілля. Потім робила знак хреста і господар рушав у поле. Під першу скибу приорував сире куряче яйце. Так починалася лемківська яр.

На гравюрі зображено весняну оранку волами. Ними орали не лише тяжку глинисто-кам'янисту землю, але й звозили будівельний матеріал, дерево для опалювання житла з навколишніх лісів, вивозили сільськогосподарські продукти до підгірських містечок. Волів запрягали до воза чи плуга, а погонич з допомогою мотуза ними керував: гей, ча, к собі, гов. Лемківський газда дуже дбав про свою тяглову силу, бо значною мірою від неї залежав добробут сім'ї. У більших господарствах крім волів тримали ще й коней. Переважна більшість господарів надавала перевагу сильним і витривалим волам. Кожен господар обробляв ниву самотійно бо кооперування (спільне використання знарядь праці та тяглової сили) на Лемківщині було не знане. Лемки з недовірою ставилися до більш прогресивних форм обробітку ґрунту чи зручних знарядь праці, що їх застосовували багатші господарі, що вернулися з еміграції. Традиції дідів були непокитними.

Пару волів тримали два-три роки, відгодовували їх і продавали на м'ясо, а для господарства купували молодих. Ярма для волів лемки здебільшого прикрашали різьбою.

ЛІТНІЙ ЦИКЛ: СІНОКОСИ, ЖНИВА

Сінокоси за традицією розпочиналися відразу після «Яна» (Івана Хрестителя, 7 липня за н. ст.) за п'ять-шість тижнів до жнив. Існував звичай, що до Івана не можна стинати косою різнокольорові квіти на просторих луках. Перед Першою світовою війною почали лемки засівати червону конопину (конич), рослину сочисту, м'яку, що її можна було косити цілий день, тоді як «пісну» траву косили лише уранці, коли ще не висохла роса. Сушили траву і конюшину на «рогалих» з вершків молодих сосен чи смерек.

Кожен косар мусів мати за ременем дерев'яну чи бляшану глибоку невелику посудину — кужівку (купка, козівка) з водою. У воду був занурений довгастий камінець — осевка для періодичного наточування вістря коси. Деякі косарі про всяк випадок брали зі собою молоток і бабку для клепання вістря коси. Давно на Лемківщині виконували коси ковалі.

У Карпатах, як правило, жнива розпочиналися на тиждень-два пізніше, аніж на рівнинах Прикарпаття. В сухі, гарячі роки розпочиналися з середини липня, а в холодні, дощові — з початком серпня. Але закінчуватися жнива мали до «главостоків» (свято усікновенія глави Івана Хрестителя), що припадало на 12 вересня. Поза цією межею могли залишатися посіви вівса на високих гірських полянах, які кошено у вересні.

Практично жнива розпочинали від дня, коли господар приніс з поля три колоски (жита, пшениці, ячменю) і застромив в кутику ікони. Зерно повинно було бути сухим. Косили косою з грабками до «стіни» (жито і пшеницю). Інша людина підбирала покіс і складала у снопи, зв'язуючи їх перевеслом. Снопи складали у «півкіпки» — 30 снопів. Один «даманий» кляли на землі, навхрест складали по 7 снопів і один розиростертій немов дашок — на верху півкіпка. Перші три снопи приносили додому, просушували на сонці, обмолочували і з нового зерна пекли смачні паляниці «підпавки». Ячмінь і овес косили на «валки», як вони висихали то їх зграбували і в'язали в снопи. Звезені снопи восени і взимі обмолочували. У Західній Лемківщині дахи покривали гонтами і тому не було потреби жати жито серпами для сніпків («кичок»).

Жнива проходили у великій пошані до кожного колоска (врожаї низькі, а родини багатодітні). Шматок хліба, що випадково впав на землю шанобливо піднімали і цілували.

ХЛІБ НАШ ЩОДЕННИЙ

Хтось дуже давно, може перед віками, сказав велику мудрість: як є хліб і вода, то нема голода. В Карпатах, особливо на Лемківщині, це прислів'я було відоме навіть найменшим дітям. З історії Лемківщини можна про все дізнатися, але про голод, зокрема в ХХ ст. ніхто не згадує. Про голодну смерть взнали щойно ті лемки, котрих по Другій світовій війні переселено з «бідної» Лемківщини на найкращі землі Європи, тобто в Україну. В чому ж причина? Не родючість землі робить добробут людини, а культура її жителів і передусім панівної системи. Побожний і працьовитий лемко ціле своє сство присвятив рідній землі і любив її понад усі ідеї світу. Тяжко добували лемки хліб з неурожайної землі, тому мабуть так його обожнювали. Хліб був святістю, даром Божим, котрому належить найбільша пошана. Так само шанували і поля і громадою берегли їх від шкоди. Ще до кінця Другої світової війни на Лемківщині був неписаний закон: як віз газда по кам'янистій дорозі фіру снопів і згубив кілька колосків, то хто йшов тою дорогою був зобов'язаний підняти ці колоски і взяти собі, або покласти край дороги щоб їх не топтали. А на Лемківщині вирощували і пшеницю, і жито яре та озиме, голій ярий оркіш, ячмінь і озимий, чотиригранний, званий «пшанош-ца». Подекуди в українській літературі можна зустріти твердження, що лемки жили виключно вівсяним хлібом, а це не згідно з правдою. Тільки у найвищих горах не родилися пшениця і жито, а таких сіл на Лемківщині було дуже мало. Власне там печено хліб з вівса, т. зв. «адзимки», але найчастіше на ярмарках міняли овес на жито і пшеницю. А з вівса робили дуже смачну і поживну кеселицю, а останнім часом навіть пластівці. Спеціальний млин був у с. Лосє коло Криниці. З ячменю і оркішу теж пекли хліб, але додавали картоплю. Такий хліб, коли свіжий, теж дуже смачний. Всякий звичайний хліб і кнись був квашений. Адзимка і опалок — прісні.

ОСІНЬ

Старі лемки говорили, що осінь є найбільш важливою порою року. Вона вимагас від газди подвосної праці і недоспаних ночей, щоб добре підготуватися до довгої карпатської зими. Вже від початку вересня готували землю під засів озимини, котра до зими повинна була добре укоренитися. В спеціально зроблених сушарнях і печах сушили сливи, груші, яблука. Це було заняття для молоді в довгі осінні вечори, а в гарну місячну ніч в кожному саду чулися співи і жарти. Газдині сушили в печах гриби, які збирали настушки, коли пасли худобу. Тоді ж з молодих соснових і букових лісів привозили «постеління» (сухе опале листя) під худобу, бо соломи для цього не вистачало. З лісу привозили різне дерево (найкращий був бук) для опалення хиж і приготування страви. Різано і колото дрова переважно при місячному світлі, бо вдень була інша робота. Сушено і мочено льон, який від стебла до нитки вимагав багато коніткої праці. Але найбільшою і найважчою роботою було копання бараболі, бо на Лемківщині вирощували її порівняно багато. Перед приморозками треба було звести з поля кормові буряки, диню, цибулю, часник і іншу городину, котра боялася морозу. І останніми збирали карпелі і стинали капусту, котра в лемківській кухні займала почесне місце. На родину з п'яти осіб квасили три стокілограмові бочки капусти. В пісні дні її їли сирою з лляною олією і цибулею. А звичайно варили капусту в «варі» (капустяному соці) і мастили «запранком» (смаженим салом з борошном і цибулею). До кожної їди подавали бараболю варену і «дзямену» (товчену), варену і пражену, печену в гарячому попелі і варену в лушпинні (обаряну). Бараболю додавали теж до книшів, галушок, пирогів. Отже бараболя і капуста були підставою лемківської кухні, а як не вистачало хліба, то ніхто не відчував голоду.

Восени жителі лемківських Карпат як блжолі зносили до своїх дерев'яних хиж все, що виродилося на полях і в лісі. В Карпатах тільки лінивий міг недоїдати і терпіти від холоду, бо багата карпатська природа, хоч скупіє родила хліб, давала людині можливість збирати доволі інші Божі дари. Давний натуральний лемко не заздриє панам у тому, що вони їдять білий хліб і п'ють каву, бо грубомелений хліб і вієсяна кіселиця були для нього найсмачніші.

БАБА РОБЛЯТЬ МАСЛО

Чому цей дереворит представляє нам старшу жінку, а не молоду невістку, котра робить масло? Отож митець мав на увазі життєвий досвід баби, яка з довгого досвіду і практики знає свою роботу і масло буде мати відповідний смак, колір і запах. Масло мало не тільки підставове значення в лемківській кухні як додаток до різних страв, але передусім було натуральним джерелом калорій, таких необхідних для людини. Сам процес приготування масла нічим не відрізнявся від такого процесу в інших місцевостях. Велике значення мало те, чим годували корів, яке було пасовище. В лісі були місця, де ріс «дикий часник», котрий охоче випасали корови. Потім молоко, масло, сир мали неприсмний смак. За те карали, навіть тілесно, пастухів. Дуже важливе значення мало правильне зберігання молока від доїння — і по квасну сметану. За те вже була відповідальна газдиня. Але інколи навіть досвідченим господарям масло не хотіло робитися, і щоб це якось виправдати звинувачували сусідку у заздрісних очах, звертали на «уроки».

Подиву гідні були здобутки лемків у годівлі великої рогатої худоби, вони набагато випередили своїх сусідів з низів. Гірська земля багата ваином щедро родила червону конюшину, давала високоякісне сіно. Швидше, ніж будь-де тут використовували штучні добрива, котрі в трикратному розмірі звертали вкладений капітал. Важко було продати молоко, але добре масло і сир хоч дешево, але можна було продати на ринках Криниці, Грибова чи Нового Санча. Під час Другої світової війни збут був надмірний і обов'язковий. Але газди добре виконували свої зобов'язання і рівночасно забезпечували родину. Війна принесла багато нещастя і горя, але голоду не було, а лемки навчилися по-новому газдувати. Особливо молодь, котра повернулась з Німеччини багато собі обіцяла на майбутнє. Щезли забобони і «уроки», здавалося приходить нова реальність. На жаль, сталося інакше.

Смакував я в своїм житті масло не з одної світової «боденки», але ніколи такого смачного і пахучого, як від моїх корів, котрі я пас на ріднім Верху не їв вже ніколи в світі. До сьогодні чую той смак пастушої меринді — окрайця чорного хліба, в котрий мама вложила свіжозроблене масло і завинула в капустяний листок.

РУЧНИЙ МЛИНЕЦЬ

Майже в кожній лемківській хижі почесне місце посідав ручний млинець (жорна), в котрому мололи зерно на хліб, інші продукти. Не з кожного каменя його можна було зробити, а такий матеріал на Лемківщині був тільки у селі Бортнім. Був то рід скали брунатного кольору, гранітного походження, дуже твердий. Бортнянські майстри виробляли монументи, але здебільшого ручні млиниці, котрі продавали на місці, або возили на ярмарки підгірських містечок. Добрий камінь (цілість два), вироблений у Бортнім, служив лемківській родині не раз і до 100 років, за умови, що його відповідно зберігали, а гострили спеціалісти. Час від часу кутю в ньому плиткі і густі рівчики, один при одному, від середини до краю. Млинецьовий корпус, або т. зв. колодка була зроблена з сосни чи ялиці приблизно метрової довжини. На одному кінці були вдовбані камені, а на вистаючому кінці містилася «ямка» для зерна, призначеного для помелу. Навскоси від каменів в колодці був прорізаний «льошок», через котрий сипалося борошно до дерев'яного начиння — вагана. Верхній камінь посередині мав наскрізний отвір — дзюру, у який жменюю вкидали зерно, а другою рукою, не перестаючи крутили жорнівку. Жорнівка нижнім кінцем впиралась в дзюру на краю каменя, а другий її кінець проходив через «нанцеку», яку заклинювали в стіні. Верхній камінь знизу в дзюрі мав вкату поперечну «порилицю» з твердого дерева, в котре було вдовбане металеве гніздко. До гніздка входив металевий «чіп» через спідній камінь, який опирався на «клинні» під колодкою. Грубість помелу регулювалася з допомогою клина і чопа, що опускав або підносив верхній камінь. Цілість стояла на чотирьох ногах, скріплених відповідними листвами. У такому млиниці одна людина протягом двох годин безперервної роботи могла намолоти борошна на чотри-п'ять буханців двокілограмового хліба. Борошно просіювали від луски на густому решеті, але значна її кількість потрапляла до хліба і хоч він був чорний, зате дуже смачний і здоровий.

До останнього часу в деяких лемківських хижах можна було побачити солотруку — невелику кам'яну плиту з заглибленням і другим цілком круглим каменем, котрим вручну кришили кам'яну сіль, якесь сім'я, навіть цукор, що купували в т. зв. стопках.

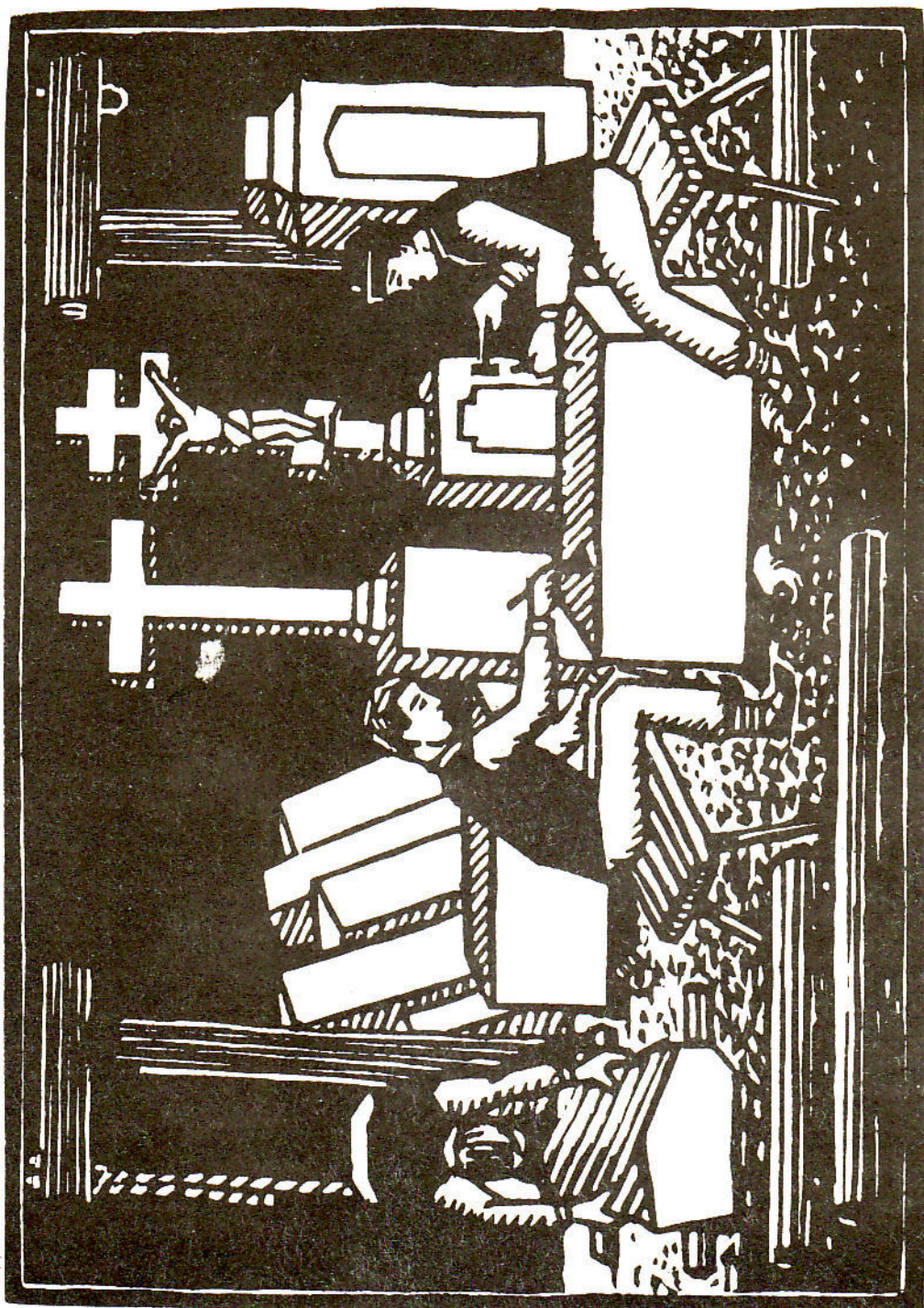

ДІВЧА ПЕРЕ

До загальної лемківської культури належить і особиста культура, зокрема, гігієна. В суботу ввечері ціла родина милася «від ніг до голови», щоби в неділю в святковій одязі піти до церкви. Можна було бути трохи брудним під кінець тижня, але ніколи на його початку. Можна було в робочі дні ходити і в полатаних нагавках, але чистих і неподертих. Жінки дуже рідко носили щось полатане, бо це свідчило про бідність або скуйість. Найбільше полатані були хлопці-пастухи, але з того ніхто не дивувався, бо вони одягу не шанували. Прання і латання одягу було виключно жіночою справою і «порядний» газда ніколи не принизився щоб пришити навіть відірваний гудзик. Чи то з опадливості чи за звичкою милом прали тільки тонку білизну, грубу робочу одягу прали в лузі. Лут — попіл з листяного дерева, найкращий з бука чи дуба. Попіл всипали до киплячої води, а коли вода трохи вистигала — прали. Кожна газдиня мала спеціальну цеберку — шафлик і райбичку — бучову дошку з реберцями, на якій прали речі. З пранням йшли на потічок або річку і прайником прали і полокали вже в чистій воді. Залежно від погоди білизну сушили на сонці або десь під дахом. Для великого прання використовували дощові дні і суботу. Висушену одягу прасували дерев'яним рамачом або залізком на вугіллі.

Найбільше роботи було з сірим лляним полотном, щойно знятим з кросей. Для цього використовували спеціальні дерев'яні бочки — звалярні, котрі внизу мали три ніжки, а в дні отвір для замикання і випускання води. У такий звалярень входило кілька штук полотна. В той час палили в печі, гріли воду для луку, до червоного нагрівали три-чотири округлі камені. На дно бочки стелили міх, наливали воду з лугом, вкидали розжарені камені, на них клали ще один міх і тоді вже полотно. Зверху звалярень прикривали міхами чи плахтами. Так парили полотно, поки воно цілковито не м'якло і не вибілювалося. Потім прали прайником на річці і довго вибілювали на сонці, поливаючи водою.

НАРОДНІ ПРОМИСЛИ

КАМЕНЯРІ З БОРТНОГО

Лемківські Бескиди мають опіцію кам'янистих полів, стежок і взагалі достаток каменя на кожному кроці. З каменя домів майже не будовано, бо було багато високоякісного лісу. Але була ще одна причина. Не було майже доброго будівельного каменя. Щоправда пивниці, криниці і печі, а також підмурівки до хат були кам'яні. Але такий камінь збирали з полів, річок і потоків. На Грибівщині була одна мала каменоломня звана Шипот у Фльоринці і якщо був потрібний більший камінь (двері, сходи), то його можна було тут дістати. Його не застосовували при будівництві шляхів, бо такий камінь швидко стирався і перетворювався в болото.

Добрий камінь «до всього» був лише в Бортному, що на півдні від Горлиць. Історики пояснюють назву села Бортне як «бор тне», тобто те, що відноситься до обробки каменя-скали. Хто і коли відкрив цей якісний камінь — невідомо. Знаємо тільки, що з незапам'ятних часів робили тут млинські камені різної величини. Звичайно, що не кожен бортнянин вмів це робити, був добре організований родинний клан (сага), який добре стеріг свою таємницю. Каменярі мали свій мовний шифр та інші магічні ритуали, котрі заборонно відстрапували аматорів від цього прибуткового ремесла. Говорено про них, що запродали дяблу дупу і краще не влізати їм в дорогу. Десь на початку XIX ст. бортняни відкрили новий «бізнес» — продукували надгробні і придорожні хрести, котрі початково замовляли в них пани, а з часом і заможні газди. Інколи під їх монополію підшивалися інші майстри, але хоч їх вироби були подібні і значно дешевші, досвідчене око завжди могло їх впізнати.*

Ще до вигнання лемків з рідних земель бортнянських каменярів можна було зустріти на ярмарках Горлиць, Грибова чи навіть Нового Санча.

Порівняно багато бортнян вернулися в своє село, але гарне ремесло вже не відродилося — не було потреби.

* Видатним і відомим майстром обробки каменю, автором численних мистецьких виробів з каменю (скульптури, надгробні пам'ятники) був лемко Іван Кавка з Полян Суровичних, найздібніший учень різьбярської школи кінця XIX ст. в Риманові. (Примітка упорядника).

ВИРОБНИЦТВО ГОНТИ

У західній Лемківщині дахи покривали дерев'яними гонтами. Це, головним чином, тому, що край багатий лісами. Найкращим матеріалом для виробництва гонтів була карпатська ялиця (рідше смерека віком 60—80 р.), яка росла в затишній гущавині. Виробничника гонти звано гонтарем, його професія була не складною. Із знарядь праці потрібна була гостра клинувата сокира, довбня (киян), дворучний ніж, струг (пажак), простий верстат — головач, званий «дзядом». Вліті поодинокі майстри виготовляли гонти на місці зрубів ялиць, але частіше перевозили колоду на подвір'я, де і розрізали на шматки довжиною 60 см. З одного шматка (кльоцка) виходило 30—60 колотих клинуватих дощочок, які треба було вигладити дворучним ножом, потім стругом випажити в них рівнички, до яких гострим боком загиблювався наступний гонт. Ширина гонта була 8—15 см. За день майстер міг виготовити біля 5 кін (кона — 60 шт.) гонтів. Копною гонтів можна було покрити 2 кв. м даху. В таких селах, як Чертіжне, Білична, Котів, Кам'яна, Білянка виробництво гонтів переведено на промислові рейки. Їх продавали на місці, або на ярмарках в Горлицях чи Грибові. Тривалість гонтового покриття 20—30 рр. Деякі господарі консервували гонти сирою нафтою (ропою), що продовжувало тривалість покриття.

Цікавим явищем є те, що гонтарі дуже любили розповідати здебільшого вигадані ними казкові пригоди. У 30-х рр. один старий лемко з Чертіжного розповідав:

«Було то юж дост давно. Робив єм гонти в багатого гавди в Сьнігівці і же було то недалеко, то ходив єм почувати домів. Раз забавив єм ся допізна в Чмұльовій корчмі і вертав єм ся домів през гору Псарів. Ніч була дос ясна, бо землю вкрив перший сніжок. Як переходив єм през густий ліс, то гвидів єм близько стежки велику ватру, при котрій гонтаре робили гонти. Зачали на мя кричати: «Осиф, под те ту ку нам, ся загієте, закурите файку. Лем подте...» Але мі штоси шентало до уха: «Не ход, бо то сут недобрі люде, кой мало ім Божого дня і почами ся доробляют». Пішов єм помали домів. На другий ден рано зас єм вертав том самом стежком. На місци, де гночи гонтаре робили гонти остовнів єм од страху. Нигде не було жадного сліду по веселих гонтарях, лем мій самітний слід виднів ся на снігу. Зрозумів єм, же то ангел-хоронитель мя перестерюг...»

ДРОТАР З БІЛОЇ ВОДИ

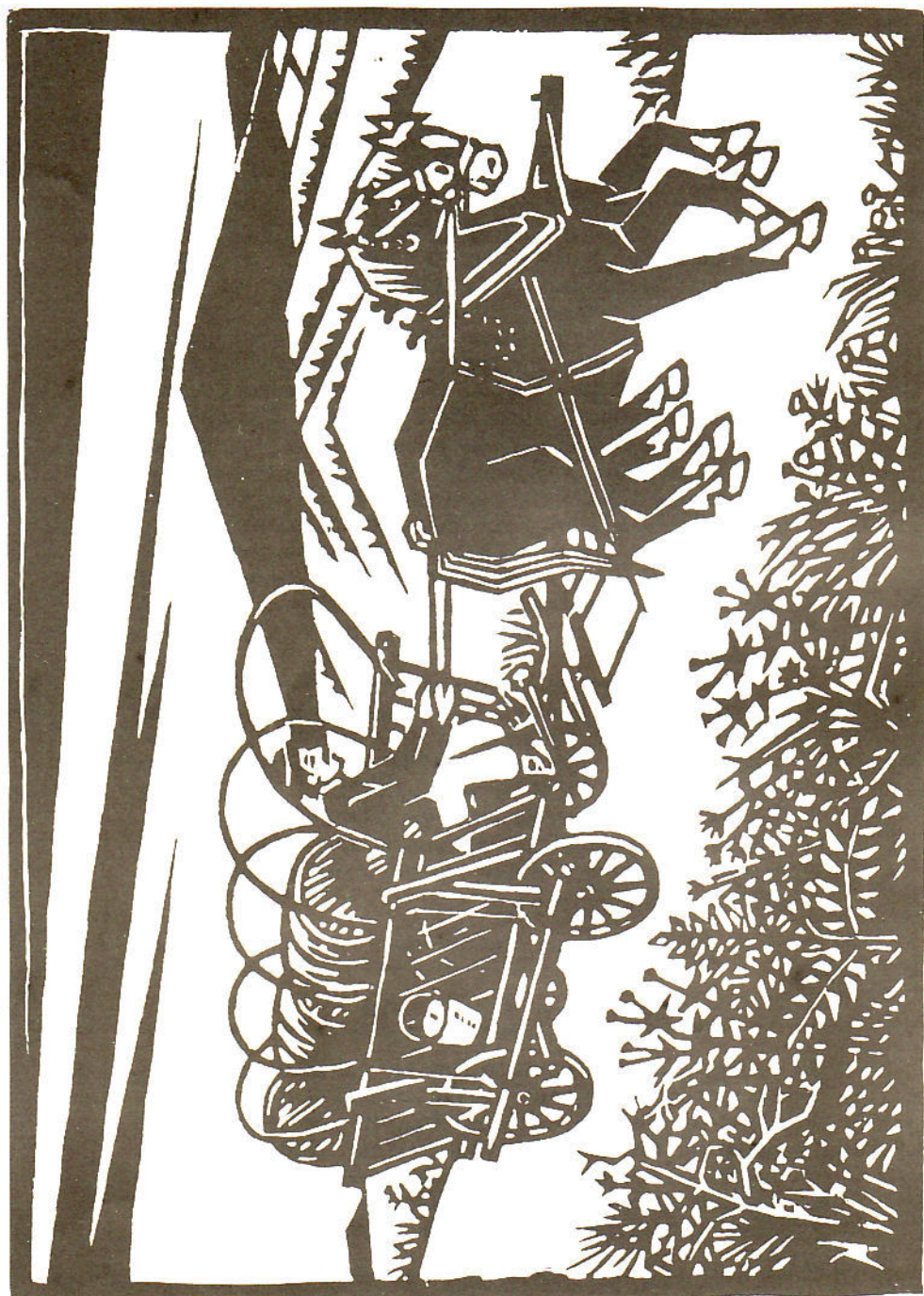
Народна приказка говорить: доти збанок воду посить, поки вухо не вірветься. Але помислові і ощадливі лемки заперечили тому прислів'ю і практично доказали, що збанок з відірваним вухом ще довго може служити людям і не треба купувати нового. Але треба вміти хоча б його черепки міцно сплести перепаленим дротом. Це стосується і глиняного посуду, і полив'яних горщиків. Отож, коли посудина розбивалася, газдиня її не викидала, а старанно збирала усі до найменшого черепочки і чекала, коли на сільській дорозі пролунає голос веселого дротаря: «Горці дротувати!» Так, як Лосяне вславилося коло-мазєм, Білянчане — дьогтем, Новичане і Ліщияне — виробами з дерева (ложками, веретенами, скриньками, дитячими забавками), Бортняне — млинцями, дурбаками, хрестами, так жителі Шляхтівської Русі (Шляхтова, Явірки, Біла Вода, Чорна Вода) уславилися на цілі Карпати своїм дротарським ремеслом. Кожен дротар був веселою вдачею і поза своєю роботою веселив домогачів різними приповідками, байками, співом чи навіть ворожінням газдині з побитого горщика.

До такої хижі, де ночував дротар, ввечері сходилися сусіди, хлопці, дівчата щоб щось цікавого почути. Дротар, ходячи від села до села знав усе, чого не могли знати звичайні люди. Їх мова була на диво чиста, не засмічена полонізмами. На відміну від інших вони ніколи не вживали сороміцьких слів, не кляли за звичкою. До сьогодні пам'ятаю дуже гарну лемківську пісню, котрої навчив мене дротар, ночуючи в нашій хижі:

Чні тоти пави, што пасутся сами в тій зеленій дубині?
Ой мої, мої, штом їх виховала, ой як ти був на війні.

Єє їх виховала, чом жеє не продала, тоти свої павички?
Я їх не продала бом на тя чекала, коли прийдеши з войнички!

То було перед самою Другою світовою війною, а мав я тоді сімнадцять років. І тепер бачу того дротаря, пишучи той короткий коментар до деревориту мого дорогого брата Василя під назвою «Дротар з Білої Води». Так само тоді сидів за столом в нашій хижі, спілітав дротом побитий горщик і співав «Чні тоти пави, што пасутся сами в тій зеленій дубині?»

МАЗЯР З ЛОСЬОГО

Кожний старий лемко, незалежно від того, в якій частині світу доживає свій вік, пам'ятає ту голосну мазярську рекламу в звичайно тихому карпатському селі. Коли вже в гори завітала довгождана яр (весна) і «погорили» саниці, газди витягали з колезень вози, а на їх місце ставили сани, санки, копаниці і глаки. В возах міняли спрацьовані або зламані частини (обертні, кланиці, свори, дишлі, сніці) і осі мастили коломазюм, щоб вони не стирались, не скрипіли і щоб віз легко їздив. Звичайно, кожний газда мусів мати щонайменше два вози: легкий до щоденного вжитку і тяжкий до перевезення тягарів. Більш заможні мали мистецьки зроблені і мальовані вози, т. зв. «васанки» або брички, котрими їздили на ярмарки, відпусті, кермані, весілля, до віддаленої церкви. Такий візок, запряжений парою коней, вміщав четверо пасажирів, а при потребі навіть вісьмох. Від непам'ятних часів коломазь доставляли лемківським газдам (і не тільки) лосянські мазяри, котрі єдині знали то ремесло. Тому горлицьке Лосє мало славу найбагатшого села на Лемківщині. Ліси і поля нічим не відрізнялися від навколишніх, але забудова була значно багатшою. Жителі села говіркою не відрізнялися від решти лемків, але одягом були цілком відмінні. Мужчини і жінки носили виключно фабричну одіж, тому на ярмарку чи відпусті їх можна було відразу впізнати по панському вбранні, хоча за власною молодю. В будень лосянин-мазяр, котрий в бочках розвозив по селах коломазь і час від часу голосно викукував: «Мазі-мази, коломази, купте мазі!» був убраний в струксове вбрання, високу баранячу шапку, високі чорні чоботи, а взимі — в довгий чорний плащ на хутрі. Коні мав високі, доброї англійської породи. Мазь продавали за гроші, або міняли на збіжжя, котре продавали з зарібком. Їх добрий товар був знаний не тільки в Галичині, але й в Угорщині, Сілезії, Пруссії, Білорусі, Україні. Декотрі лосяни як виїжджали ранньою весною, то поверталися додому аж під зиму. Дуже рідко лосяни покидали своє село назавжди для заробітку, також не приїжджали до чужих сіл. Важко було і чужому «вженитись» в їх горду громаду. Лосяни хитрістю значно перевищили решту лемків, як починалося переселення вони розбіглися по світі пібито за

«бізнесом», а як минула загроза першими повернулися в рідні хати. Мав я нагоду познайомитися зі славним людянином Яковом Дуцрою, добре знаним у нашої літературі. Часто його поетичні твори друкувалися в «Нашому слові» на «Лемківській сторінці», в яких він як справжній мазяр оспівав долю і долю свого мазярського покоління і нашої лемківської культури.

ПОБУТ

ЛЕМКІВСЬКА САДИБА

У лемківській говірці не було слова «садиба», але те саме значення мало слово «обийсьця», воно включало цілу забудову і прилеглу землю, обгороджену плотом з козярок чи дранок.

Обийсьця були різної величини, але майже ніколи не менші, як 25 арів. В розмовній мові цілу забудову називали «хижом» якщо навіть це були дві або три окремі будівлі. Хижом називали і жилий будинок і кухню, котра не мала іншої назви. Житловий будинок складався з хижі (кухні), комори, сіней, кімрки, іздебки (котру ще називали світлицьом) і кунати. В хижі була велика піч з комином, в якій пекли хліб і варили страви. В куті, відразу за дверима, стояла постіль, далі стіл і друга постіль, мисник, лави і стільці. Прикрасою хижі були ікони і часто стінний годинник. В коморі (кімнаті) було одне або два ліжка, кам'яна піч (тільки для ogrівання), стіл, лавки, стільці. В сінях було порожньо, бо з них входилось аж до чотирьох дверей і драбиною чи вигідними східцями на стрих. В кімріці були дві-три бочки капусти, ручний млинець, звалярен і поруччя на стару робочу одежу та міхи. Іздебка — найбільша частина хижі без ogrівання. Тут стояли одне—два ліжка, шафа, скриня на святковий одяг, стіл, лавки. До кунати входилося з іздебки і тут не було вікна тільки незаскленний, але загратований залізом отвір. В скринях було хлібне зерно, борошно, бриндза, масло, солонина, сушені овочі, гриби чи навіть мед, якщо в господарстві була пасіка. Єдиний харч, який не міг бути під ключем — хліб, його, переважно діти, могли їсти будь-коли. Наступна окрема будівля — стайня для рогатої худоби, стаєнка (конярка) для коней, боїско для молочення, причілок, плянтро і решта піддашся для сіна і соломи. Пелевник був для полови, січки і посліду. Прибудівлі до стайні чи стодоли, то коleshня (возівня), кутці для безрогих, курей, гусей, качок. Інколи третьою будівлею був ще шпихлір на збіжжя, під котрим звичайно була пивниця на бараболню, карпелі, буряки. В кутку подвір'я обов'язково була криниця з чистою водою. Звичайно ціле обийсьця було обсажене фруктовим садом, до якого не мала доступу жодна тварина. Був також малий городчик з яриною. Від дороги до подвір'я вела обгороджена «уличка» без закриваних фірток і брам. Описуючи лемківські садиби я мав на увазі Грибівщину і околицю Криниці.

ХРЕСТИНИ

Ой веселі то були лемки як хижа в хижу, село в село, гора в гору сусідували на своїй від віків землі. І на діти тоді був добрий урожай, так, що 6—10 дітей в родині було нормальним явищем. Діти часто хворіли, вмирили, але ніхто не робив з того трагедії. Решта росли як на дріжджах і вренті-реніт знаходили місце під сонцем. Родичі неохоче ділили господарство і звичайно передавали його найстаршому синові. Іншим дітям призначався спадок і приставай де хочеш, або мандруй «за вельку млаку» в пошуках щастя.

Сам обряд св. Тайни Хрещення від Попраду по Дон був такий самий. Навіть імена, що давалися при хрещенні були ті самі, що в Полтаві, Винниці: Сергії і Насті, Кузьми і Мотрі, Василі і Орини, Івана в метрику виписували «Іван» але кликали вже по-тутешньому «Ваньо». Можливо хрестини, які тут називали «кстини» були де в чому відмінними навіть від хрестин в порівняно близькому Львові, бо лемки були дуже винахідливі і не подібні де в чому до реніти українського народу. Саму гостину кстин не було важко приготувати, бо гості, куми, сусіди, родина напередодні наносили всякого добра, а господарям вистачало зняти шкуру з якогось барана і звичайно, купити шива, вина чи горілки (самогопу до Другої світової війни тут не знали). Просили і двадцять пар кумів, які несли до церкви крижма — хустини або шматки нового полотна. Хресними батьками були тільки двоє з найближчої родини.

Часто кстини справляли з музикою, т. зв. граї кстини, і гості їли, пили і танцювали до самого ранку. Такі кстини мав і я, а грали на них лемківські цигани аж з Устя Руського, про що розповідали мені мама і баба Марина. Мої батьки поженилися в еміграції в Пенсильванії і по Першій світовій війні привезли з собою двох малих «американів». Я народився вже на своїй лемківській печі і мабуть тому моїм батькам було так весело, що до моїх кстин доклали ще золотий талар. Дали мені звичайне лемківське ім'я Симеон, що в нашій говірці звучить як Семан. Мої брати — то Василь і Миколай. Звичайні імена в лемківському селі.

ВЕСІЛЛЯ, ВЕСІЛЛЯ...

Одним з найбільш пам'ятних днів у житті людини є безперечно день весілля, яким би весілля не було: «гучним на цілі гори», скромним, тихим, церковним чи цивільним. Багато чого з роками забувається, але весілля — ніколи. Переважно воно веселе і повне рожевих мрій на майбутнє, які інколи збуваються. Інколи немилосердна доля все переплутас, приходять розчарування і біль, модне зараз розлучення, але весілля залишається в пам'яті назавжди. Потім одружуються знову, щоби «попасти на спільний характер». Відомі весілля для мастку чи слави, а тому нещасливі, але в цей день треба бути веселим хоч «самі сльози ллються». Все це бувало і на Лемківщині, окрім, звичайно, розводів. Оженився — пропало, жий з нелюбом до гробової дошки. На цю тему особливо велика у лемків співана спадщина.

Але повернемося до бучного весілля «на цілі гори» — напrawdę веселого і щасливого, бо таких весіль було найбільше. Як прекрасна карпатська природа, неповторні лемківські гори, такі ж неповторні були колись наші весілля в різних районах чи навіть сусідніх селах. Якщо в Кроснянщині дружби носили топірці, закачурені капелюхи з малими крисами, то вже на західній Лемківщині цього не було. Тут дружба мусив мати в руці криву козацьку шаблю (дерев'яну) і капелюх з великою тулією. Топірці тут вважалися польськими (гуральськими) і про них не могло бути навіть мови. Також дружки в останні роки крім тибетних запасок мусіли мати гарно вишиті блузки і гарні оздоблені намистинами корсетки (той стрій після нашого вигнання названо краківським). Крім того і дружби і дружки мали багато прикрас: блискіток, пер, стрічок. Тільки молоді були в білих «повияках» (молодий тільки сорочці), завітчаних миртою і барвінком.

На лемківським весіллі не було звичаю кричати «тірко», щоби молоді для втіхи гостей раз по раз цілувалися за столом. Єдиний раз молоді цілувалися прилюдно в присутності священика після шлюбу.

Прекрасною була давня лемківська традиція весілля з Богом на устах, з веселим співом і невинним жартом. Під кінець весілля хтось вже захриплим голосом обов'язково нагадував молодим: «Весілля ся кінчит, біда ся зачинат — папі млада плаче же юж не витримат».

«СО СВЯТИМИ УПОКОЙ»

Звичайно, молоді, здорові люди рідко задумуються про те, що наше життя в кожній хвилині може закінчитися, як лускає дощова булька. Навіщо журитися неминучим, а кінець прийде сам собою по довгих роках життя. Але дійсність жорстокіша: син швидше вмирає від батька, а дід ронить сльози над могилою внука. Так велося від віків і буде, доки існує світ. І нема іншого пояснення крім немінних людських слів: «Така Божа воля». Гарна то прикмета погодитись з долею, якою б вона не була, бо надмірне оплакування близьких вкорочує наше життя.

На Лемківщині, як і в цілому християнському світі, померлим віддавали належні почесні і ніколи не згадували про них погано, хоча б ті і заслужили на це. Виняток становили самогубці, котрих ховали без християнського обряду за муrom цвинтаря. Але такі випадки на Лемківщині були винятком.

Померлого мили, голили, вбирали в чисту одежу і клали на лаву за стіл, вистелену соломом. З церкви приносили настільний хрест, два свічники, в яких безперервно горіли свічки до моменту виношення тіла з хати.

Як людина помирала, то близькі зупиняли стрілки годинника, розмовляли пошепки, не виконували жодних важких і польових робіт. Ввечері сходились близькі сусіди, родичі і молились за душу померлого. Зранку на другий день приходив столяр і знімав міру, щоб зробити відповідну труну. На другий день приходив т. зв. «оглядач» — людина уповноважена урядом, яка могла розпізнати натуральну смерть і відрізнити її від летаргічного сну чи випадкової смерті. Без його посвідки не можна було ховати покійника. На другий вечір приходив дяк або інший читець, який за 4—5 годин читав вголос Псалтир, маючи при цьому лише одну коротку перерву. Зібрані люди поводитися дуже тихо і уважно слухали не цілком зрозумілу їм старослов'янську мову.

За всі три дні померлому рано і ввечері повільно дзвонив дзвін, котрий ніби навіки прощав свого парохіянина. Решта обряду належала до священика, який по папахиді запечатував могилу. Тільки запрошені люди йшли до хижі померлого на «смутну гостину», де при чарці розважали смуток родини померлого.

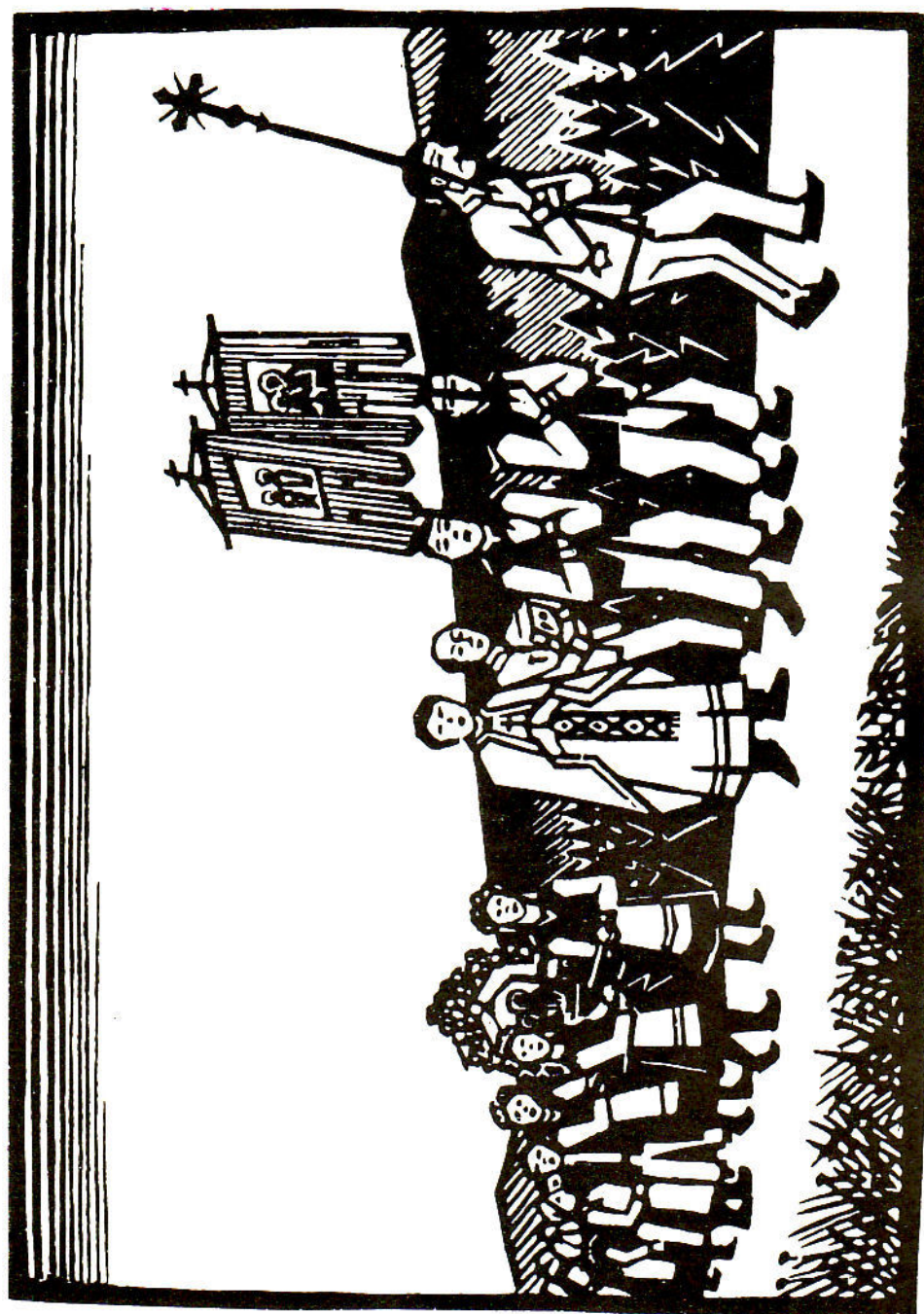
ДИТЯЧЕ ЦАРСТВО

Змалку лемківську дитину батьки привчали до корисної праці на благо цілої родини. Як тільки дитина навчилася говорити, то зранку і ввечері була зобов'язана повторяти за родичами слова молитви перед святими іконами, що висіли під повалом (стелею) над хатнім столом. Той четвертий куттик лемківської хижі був «святая святих», де на колінах молилася ціла родина і де споживала хліб насущний, на який чесно заробила. Часто п'ятирічна дитина мала обов'язок пильнувати на подвір'ї маленьких курчат, каченяток, гусенят, що зрештою було цікавим заняттям, кидати камінчиками до нахабних сорок чи ворон, які сідали на калениці (закінчені даху) або на плоті і чигали на пташенят. Коли гусенята підросали настільки, що могли вже добре скубати траву, пастушок з кийком в руці загаяв свос стадо (кирділь) на річку, де в компанії таких самих пастушків сусідів перебував цілими днями до пізньої осені. Пастушок мав довгу обідню перерву, під час якої міг поспати, бо вставав зранку зі сходом сонця. Гусей на той час загаяли в спеціальну загороду або інше господарське приміщення. Але головне пасіння гусей було по обіді і треба було їх не раз гнати далеко за село на широке розливисько, яке називали «камінці» або в горішній кінець села «річку». Пастушки брали зі собою «мериндю», котру споживали разом при палаючій ватрі. Але тут маленькі пастушки мали свій обов'язок стерегти кожну гуску, як око в голові, бо хитрі лисиці чатували. Як тільки пастушок послаблював увагу — то ввечері був караний. Найчастіше пастушки ділилися на дві групи: дівчаток і хлопчиків, які різнилися своїми забавами. Дівчатка робили з різного ганчір'я ляльки, ліпили з глини книшії і паски і пекли їх на сонці. Хлопці ловили рибу і раків, бігали по урвищах, стріляли з луків до «ворога», бавилися у війну, про котру чули від батьків. Будували з каміння і галуззя фортеці і руйнували їх на погибель ворога. Інколи об'єднувалися і всі разом бавилися у весілля і тоді співам не було кінця. Чи то залежало від погоди, чи від чогось іншого, але старі люди жартували: «Буде ляло, бо гусяре співають». Але не був то звичайний жарт, бо вже зранку справді падав дощ. Були то щасливі дитячі роки, про котрі з жалем розказуємо своїм внукам на чужині.

ПАСТУХ

Однією з ділянок культурного життя карпатських лемків була годівля великої рогатої худоби, овець, кіз, гусей. Лемківського пастуха можна намалювати, вирізьбити, описати як малолітню дитину з прутом в руках, парубка на коні, старого діда в чужі, підпертого палицею на фоні зелених гір з отарою овець. Можна намалювати хлопця-пастушка, який грає на сопілці, або щось карбує на шматку деревини. Можна, бо лемківський пастух не тільки пильнував довірену худобу, але й співав, збирав ягоди, гриби, плів зі смерекового коріння кошики, зі соснових карпів робив «смолівки» на зиму, збирав лікувальне зілля, а навіть часто заготовляв дерево на опал. Старі пастухи були у великій пошані в молодих і найчастіше наворачали їм худобу, а ті розповідали при палаючій ватрі про свої і чужі життєві пригоди. Старші досвідчені пастухи рятували здуту худобу, передбачали гірську бурю, вчили молодих, як перед нею ховатися. Старші пастухи вміли лікувати овець «кулявку» і «мотилицю» і їх звали «бачами». Найцікавіше було «загваряння курделя» — лікування важкої хвороби язика, котрим не володів пересічний бача. Хвора тварина переставала пастися, на очах худла і її треба було добивати. І тоді з порятунком приходили бачі. Одним з таких досвідченим «загварячом» був Теофіл Галабурда з села Бішарева, який ще на вигнанні своїми «чарами» рятував худобу. У 1950 р. моя найкраща корова захворіла, а лікарня була за 18 км. добратися до неї в тяжкі повоєнні роки було непросто. Тоді я попросив старого Теофіла допомогти. Він сказав, що ту чинність можна виконувати тільки перед самим сходом сонця. Прийшов до світанку, казав мені корову притримати за роги, а сам, шепочучи молитву чи закляття всунув праву руку до горла корові і мабуть чимсь помастив хворий язик. На моє велике здивування корова вже пополуdnі почала скубати траву. За цю послугу бача ніколи не брав грошей і вдовольнявся скромною подякою «Боже вам заплат». Свою таємницю загваряння не зраджував нікому, тільки перед смертю своєму синові.

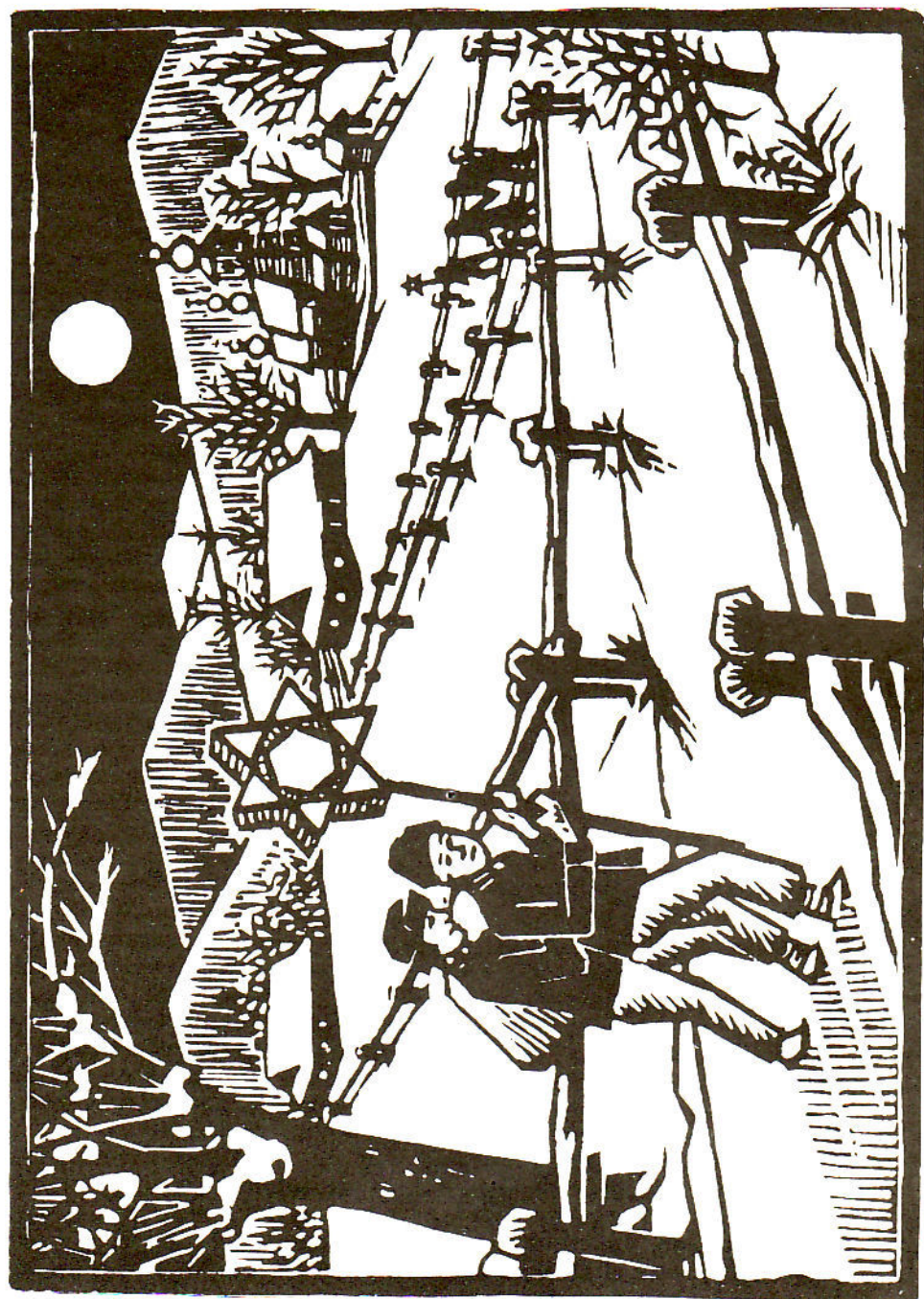

НА ВІДПУСТ ДО ВИСОВИ

Відпуст у Висовій був легалізований лише в 1930 р. перемиським списком Коциловським на підставі твердження деяких свідків, які на горі Явір на високогірному пасовищі коло джерела бачили пресвяту Діву Марію. Перший відпуст відбувся тут під голим небом 1931 р. при участі численного духовенства і великих мас народу з обох схилів Карпат. Вже пізніше тут поставили гарну церковцю-каплицю і забрали каменем джерельце. Церковця (збереглася до наших днів) була дерев'яна, крита бляхою. Мала всі атрибути — вівтар, іконостас, хоругви, хрести, ікони. Після вигнання лемків її використовували пограничні війська. З часом з неї зробили кошару для овець, які пасли гуральські пастухи. Знищено було все, збереглися тільки стіни і дах до повернення на батьківщину кількох висовських родин. Після великих клопотань повернено їм їх святиню. Ремонтували свої знищені газдівки, але за короткий час відновили і свою каплицю «на Явори». Тепер щорічно на Петра і Павла відбуваються тут скромні відпусти духовно уцілілих лемків. Знову гора Явір збагатилася в нові чуда, які бачили не тільки лемки, але й приїжджі поляки.

До війни найбільші відпусти в західній Лемківщині були на Петра і Павла в Криничі, і на Спаса в Брунарах. В ті дні вже з самого ранку на сільських дорогах (путях) і «цисарках» роїлося від піших, фірманок, процесій, що з набожним співом йшли на відпуст. Інколи священики вели своїх прочан, але найчастіше робили це сільські дяки. Попереду з хрестом йшов статечний газда, за ним дяк, який коло кожного придорожного хреста чи каплички читав молитву. Хлопці несли хоругви, а дівчата великі церковні ікони. По дорозі всі разом співали такі пісні, як «Пасли пастири овци на горі» та ін. У добру погоду на відпусті бувало тисячі народу. Поблизу церков розкладали свої «крами» приїжджі гендлярі. Лемки ніколи не паплюжилися таким ремеслом і вважали великим гріхом торгувати в свято. Але толерантно ставилися до жидів і поляків, котрі могли то робити. Після Літургії під звуки гармонії скрипіли весело каруселі, пищали свистки, сопілки, губні гармонійки і все було як на відпусті.

Було колись на Лемківщині — дзвонили дзвони, співали хори, були відпусти.

КОЛЯДУВАННЯ

Чи ходили ви колись у своїм дитинстві від хижі до хижі, від вікна до вікна в тріо чи квартеті співали «Бог предвічний народився...»?

Ясне кольорове світло вашої звізди, що крутиться, веселкою проникає через замерзлі шибки, за котрими малі діточки прохукали круглі отвори, щоб вам краще приглянутися. Рогатий місяченько і ясна зірка низенько світили над високою Чершлею, а вам здавалось, що там на білій Полянці, оточеній чорним лісом, в Ваньовій колибі народився маленький Ісусик-Бог, котрий все знає і бачить.

Напевно пам'ятаєте як під вашими ногами скрипів іскристий сніг, мороз щипав за вуха, а вам було тепло в нових ксеричках і гуньці. Може носили ви від хижі до хижі тяжку в'язанку ліщинових прутів (щедраків) і тоді як котрийсь із газдів давав вам «коляду» (коритце вівса або гроші) ви таким щедраком злегка вдарили його і голосно віншували: «На щастя, на здоров'я, на тот Новий Рік». Ліщиновий прутик липали ви газді, який перед Йорданом робив з нього хрестики і прибивав над кожними дверима своєї газдівки. Решту «щедраків» (їх було стільки, скільки пройшло груп колядників) забирав майбутній пастух, що обов'язково мусів їх мати в перші дні пасіння аж до Русаль (Зелених свят).

Напевно не забули ви, як то ваш учитель чи священик, дав вашій групі цінний блискучий злотий за гарний спів, котрого вони самі вас навчали. А може через них ви були вибрані до більшої групи колядників, яка вже не ввечері, а по Службі Божій в другий або третій день свят колядувала в селі і зібрані гроші призначалися для бідних сиріт дець в далекому місті.

На Лемківщині колядування тривало від Різдвяного Свят-Вечора по Йорданський Свят-Вечір.

У самому кінці колядування «ходили по співаню» парубки, яких вже не можна було збути коритцем вівса, а треба було всипати до їх мішка цілу мірку (7—8 л). Зате їх спів був вже найкращий і чути його було далеко-далеко. Газда тоді мусів мати добре око на свій повний мішок, бо через маленьку неувагу парубки його «крали» і не могло бути на те жодної скарги. За проданий овес у м'ясницю парубки наймали музикантів і робили загальносільську забаву.

ВЕЛИКДЕНЬ

Великдень на Лемківщині майже нічим не відрізнявся від Великодня у решті Галичини, що довгі віки була єдиною від Збруча до Попраду. Адміністративно аж до 1939 р. належала до Перемиського єпископату, що означало неподільність Львівської митрополії. Яке значення мала Лемківщина в галицькому церковному житті свідчить і той факт, що митрополитом був лемко Сильвестр Сембратович.

Звичайно Великдень уявляється погожим, веселим, щасливим. Уявляється з теплою весняною росю, першими після зими квітами і чудовою музикою трьох дзвонів, котрі сповіщали світу перемогу життя над смертю.

На жаль, в нашій історії відомі Великодні холодні, сумні, нещасливі, навіть трагічні. Поминаючи «конфедератів», іншу біду в наших горах, в Першу світову війну забрали на фронт не тільки газдів, але і священників до Талергофу. Забрали з лемківських церков дзвони і люди з жалем і в сльозах співали: «Христос воскрес із мертвих...» і ділилися свяченим яйцем. Але не втрачали надії після війни купити нові дзвони, і купили! В Другу світову війну знову зацікавили лемківські великодні, знову перетоплено святі дзвони на грішну і смертельну зброю. І коли цілий християнський світ радувався мирним повоєнним Великодням, лемки страждали від терору, про який не чув ніхто у XX ст. Грабовано наш доробок, палено цілі села, стріляно до лемків як до бездомних псів, мучено їх в Явожно і різних тюрмах і гнано як худобу на далеку чужину. Чи може йти мова про веселий Великдень? Лемко, не маючи рідного храму, святив паску в римо-католицькому костелі, але таке свячене ставало кісткою в горлі. А який Великдень у своєму обряді, коли з вулиці долинає глум з цього найбільшого свята, в поливаний понеділок на полях гуркочуть трактори, а на третій день свят сам, схиливши голову, йдеш за плугом. Внуки хоч і приїдуть з міста до діда і баби на Великдень, але говорять по-польськи і крашанка для них не така вже й радість. А дідам шкода великодніх дзвонів, теплих дерев'яних хиж, весняних зелених гір і змарнованого на чужині життя.

«ЛЕМКІВСЬКА ВАТРА»

У тяжкі часи нашого вигнання довго думали лемківські діячі, як вистояти проти насильної асиміляції нашого племені, котре розпорошене щоразу швидше піддавалося зубові часу. Минали довгі роки у залятому мовчанні і щоразу більше малодушних топилося в чужому морі, так як то і було передбачено шовіністичним режимом. Жити 40 років з клеймом українського бандита-різуна, таке не кожен витримував і або ставав національним калікою, або помирав безіменним. Сорок років життя в чужому середовищі — цілком достатній час, щоб людину перетворити в манекен, якому вже дуже добре, бо має що їсти і пити. Сорок років — то біблійний час єврейського народу, його вавилонської неволі. Чи всі вони уникли асиміляції? Сумнівно. Але як настав сприятливий час, масово повернулись на землю своїх предків, тим самим засвідчили перед світом, що народ їх безсмертний. В 1983 р. навіть найбільші оптимісти втрачали віру в щасливу зірку нашого народу і, здавалося, фанатики хапаються за лезо бритви щоб втриматися на поверхні. Справжньою дошкою нашого порятунку виявилася «Лемківська ватра 1983», яку організували Володислав Грабан з Криниці, Федір Гоч з Зиндранови, Павло Стефанівський з Білянки, Петро Трохановський з Криниці, а також диригент ансамблю пісні і музики «Лемковина» з Білянки Ярослав Трохановський. Йому лемківська спільнота завдячує найбільше, бо ще задовго до «Ватри» він подарував нашому народу насолоду від рідної музики і пісні. Його праця будила сплячих і байдужих, його пісня привертала і конаючих до життя нашого народу. На його концерти люди приїжджали з одного кінця країни в інший, щоб вгамувати спрагу, яка мучила їх продовж довгих десятиліть. Люди плакали з радості і витирали гіркі сльози національних сиріт і болю, якому не було видно кінця. Верталися по таких концертах до щоденного життя, але рідна пісня бриніла в їх душах і давала іскру надії на краще майбутнє. Розповідали маловірам про свої враження, переконували, що Лемківщина, не зважаючи ні на що, живе хоч і на руїнах, котрі в майбутньому можна буде відбудувати. Ярославова «Лемковина» першою наважилась покинути сільські і міські естради і як суверенна газдиня зелених Карпат заспівала на повний голос в пленері рідних гір. Тихо шуміли ялицеві ліси на Чернянському верху і, здавалося, привітно

вітали своїх законних газдів після довгої розлуки. Посивілі лемківські газди часто залишали палаючу ватру, при котрій молодь пописувалася знанням лемківської говірки, історії, географії, і підпираючись кийком, занурювались в гущавину щоб подихати живичним повітрям, пригадати собі смак карпатських ягід, понюхати запах знайомих грибів і напиться чистої джерельної води. Прекрасний спів «Лемковини» великим дзвоном відбивався від гори до гори, від Верху до Ротунди, від Діву до Псарова і через конечнянські сині гори переходив на Закарпаття до наших братів русинів. Для рідної пісні не існує режимних кордонів, бо пісня — то чарівна невидимка, яку ніхто не може вкрасти чи вбити. «Гори наші гори, гори наші Карпати, ніхто не зна, знав не буде, кільки ви в нас вартате». Аж тут, на лоні природи, «Лемковина» показала себе і що може дати з себе під рідним небом. «Никому ми вас не даме, гори наші Бескиди, бо нам дати не казали наші діди-прадіди». І здавалося присутнім, що на збезчещених могилах наших предків знову зацвів зелений барвінок, постали побиті хрести і зашуміли плакучі верби. І здавалося, що це співають не лемківські вигнанці, а небесні Херувими в наших загарбаних церквах «Достойно єст якоже воістинну...» вони є наші днесь, днесь і назавжди. В музиці «Лемковини» вчувалися великодні дзвони з дитячих літ, котрі кришать кригу нашої душі, розривають кайдани нашої неволі і зрушують основи навіть вавилонської тиранії.

Така була перша «Лемківська ватра» на Полянї між селами Чорна і Устя Руське, котру за уповноваженням ватряного комітету 21 липня 1983 р. підпалив автор цих рядків.

Наступні «Лемківські ватри» в Чорній, Ганчові, Бортнім, Ждині приваблювали все більше наших людей різного віку і професії. Якщо на першій було коло 300 учасників, то вже в Ждині (1991 р.) майже 10 000 осіб. Але це вже подув в Європі східний, теплий вітер «гласности» і на нашу вже славу «Ватру» загостили люди з різних кінців світу. Масово з'їхалися лемки і з Чехо-Словаччини і з України, було багато гостей з-за «велькой млаки» інших західних країв. Великим даром Божим є Воля, а вже в своїй хижі, і на своїй землі, вона, як повітря, без якого нема життя. Жоден з європейських народів не знає так ціни волі, як українці, отож будьмо гідні самостійності і даймо волю навіть тим, хто продовж віків позбавляв нас від неї.

"...Коли малим хлопцем заходив до церкви, то в першу чергу захоплювався іконостасом, де все було гарно змальоване, глибокозмістовне. Потім я задумав відтворити у гравюрах історію і культуру лемків і назвав цикл праць "Лемківський іконостас". Закінчив опрацювання колекції в 1992 р., присвятивши її тисячоліттю приєднання Лемківщини князем Володимиром до Русі — України у 992 р..."

**З листа В. Мадзеляна від 1 лютого 1993 р.
до упорядника цієї книги.**

З М І С Т

Новий крок у розвитку мистецтва західнолемківського краю	3
ІСТОРІЯ	
Прапрадідо	13
Святі Кирило і Мефодій	15
А там юж ляхи	17
Лядська навала	19
З Богданом на ляхів	21
Збійники на «Собітці»	23
Хрест подяки за скасування панщини	25
За вельку млаку	27
Талергоф	29
Акція «Вісла»	31
Явожно	33
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РОБОТИ РОКУ	
Зима в Карпатах	37
Весна в Карпатах, або лемківська яр	39
Літній цикл: сінокоси, жнива	41
Хліб наш щоденний	43
Осінь	45
Баба роблять масло	47
Ручний млинець	49
Дівча пере	51
НАРОДНІ ПРОМИСЛИ	
Каменярі з Бортного	55
Виробництво гонти	57
Дротар з Білої Води	59
Мазяр з Лосього	61
ПОБУТ	
Лемківська садиба	65
Хрестини	67
Весілля, весілля...	69
«Со святими упокой»	71
Дитяче царство	73
Пастух	75
На відпуст до Висови	77
Колядування	79
Великдень	81
«Лемківська ватра»	83

Літературно-художнє видання

Семен Мадзелян

ЛЕМКІВЩИНА У ТВОРЧОСТІ
ВАСИЛЯ МАДЗЕЛЯНА

Упорядкування і вступна стаття
Красовського Івана Дмитровича
Редактор А. М. Монтасевич
Художник Р. А. Гимон
Фото В. В. Єлизарова
Технічний редактор О. І. Павлик

Здано до складання 28.10.93. Підписано до друку 09.12.93.
Формат 60 × 84/8. Папір офсетний. Гарнітура "Таймс". Друк
офсетний. Умов. друк. арк. 10,23. Умовн. фарб.-видб. 10,75.
Обл.-вид. арк. 5,57. Вид. № 65. Зам. 3-1237.

Видавництво «Край»
290008, Львів, Підвальна, 3.
Київська фабрика друкованої реклами
25206, Київ, Виборзька, 84

Мадзелян С.

- М23 Лемківщина у творчості Василя Мадзеляна: Гравюри/Упоряд., вступ. ст. І. Красовського.— Львів: Край, 1993.— 86 с.: гравюри.

ББК 85.15(4УКР)

